

Capitolul VI

Metode de cercetare în lingvistică

Ca știință umanistă prezentînd adînci interferențe deopotrivă cu științele naturii, dar și cu științele spiritului, lingvistica are în vedere clase de fenomene foarte complexe, acoperind domenii vaste ale orizontului cunoașterii umane. Definirea, înțelegerea și explicarea acestor fenomene reclamă constituirea unei metodologii adecvate a cercetării.

Prin metodă înțelegem un ansamblu sistematic de principii, norme și tehnici de cercetare a căror mînuire conduce la cunoașterea sistematică a unui fenomen dat, concretizată în descrieri, definiții, ipoteze și teorii științifice. Statutul de graniță al științelor limbii implică și în domeniul metodologiei o situație specială. În cursul constituirii sale ca disciplină modernă, autonomă, lingvistica a trebuit ca, pe lîngă circumscrierea obiectului său de studiu, să-și descopere și metode de cercetare proprii. Vom vorbi așadar, referindu-ne la lingvistică, de două tipuri de metode: metode nespecifice și metode specifice. Prin metode nespecifice înțelegem metodele cu valoare epistemologică generală, metode care, într-o formă sau alta, sunt utilizate și de alte discipline științifice, fie ele umaniste sau științe ale naturii. Prin metode specifice înțelegem, dimpotrivă, acele metode constituite în cîmpul cercetării lingvistice și caracterizînd-o în mod exclusiv.

Principalele metode nespecifice utilizate de lingviști sunt: observația, experimentul, inducția, deducția și ipoteza. Dintre metodele de cercetare specifice vom discuta despre: metoda comparativ-istorică, metoda reconstrucției interne, metoda geografiei lingvistice; acestor metode cu caracter tradițional li se adaugă metode moderne, cum sunt metodele analizei structurale și de prelucrare informatico-matematică: statistica, analiza funcțională, metoda generativ-transformațională, metoda analizei în constituenți imediați etc.

Înainte de a le aborda pe fiecare în parte, se cuvine să subliniem faptul că, în practica cercetării lingvistice, aceste metode sunt aplicate de cele mai multe ori în mod simultan și concertat, cerințele fundamentale ale

oricărei investigații științifice – adecvarea la obiect, principiile simplității și noncontradicției – reclamând flexibilitatea și complementaritatea mai multor metode.

6.1. Metodele nespecifice: observația, experimentul, ipoteza, inducția, deducția

Metodele nespecifice utilizate de cercetarea lingvistică sunt: observația, experimentul, inducția, deducția și ipoteza. Cu excepția experimentului, aplicat în lingvistică aproape în mod exclusiv în epoca modernă, celelalte metode caracterizează abordarea limbajului în epoca socotită „pre-științifică” a științei limbii, în Antichitate și în Evul Mediu.

O b s e r v a Ț i a este primul pas al oricărei cunoașteri. Înainte de a-și putea pune întrebări asupra limbajului în general, filosofii Antichității au trebuit să observe și să rețină unele dintre aspectele mecanismului de funcționare a limbii pe care o vorbeau. Ei au făcut, de exemplu, observația de însemnătate capitală că vorbirea umană are un caracter articulat, adică se prezintă sub forma înlănțuirii unor secvențe fonice segmentabile și analizabile (conceptul de *διάρθρωσις* ‘articulare’ era un concept important al doctrinei stoicilor, fiind preluat și în terminologia gramaticală latină: lat. *articulatio*), care pot fi apoi combinate în cuvinte. La rândul lor, cuvintele se pot combina în unități mai mari, enunțuri (propoziții și fraze). Pornind de la aceste observații elementare, s-a ajuns apoi la redactarea unor gramatici ale limbilor greacă și latină, singurele limbi cunoscute și studiate în mod sistematic în cultura europeană veche. Toate ipotezele și teoriile lingvistico-filosofice din Antichitate au fost fundamentate exclusiv pe observarea acestor două limbi.

Ca metodă primară, observația continuă să servească lingviștilor și în epoca modernă, adeseori în asociere cu metoda experimentului, de exemplu, în cadrul activităților de înregistrare de material lingvistic, practicate pe teren de către dialectologi, sau de „monitorizare” a tendințelor de evoluție a normelor limbii literare, care cad în sarcina cercetătorilor preocupați cu alcătuirea de lucrări cu caracter practic-normativ cum ar fi îndreptările ortoepice sau morfologice, dicționarele cu caracter practic etc. În principiu, orice proces de cercetare lingvistică pornește, sau ar trebui să pornească de la observarea unui fapt de limbă oarecare.

E x p e r i m e n t u l este o metodă specifică științelor naturii (fizica, chimia, biologia) și a căpătat o pondere decisivă în epoca modernă, în

special în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, o eră a pozitivismului în istoria cunoașterii umane, când savanții acordau o mare importanță verificării empirice, experimentale, a oricărei ipoteze de lucru. În epoca veche sunt rare experimentele în câmpul cercetării limbajului. Cel mult poate fi citată în acest sens o inițiativă a faraonului egiptean Psametic, relatată de Herodot în *Istoriile* sale: dorind să afle care este cea mai veche limbă, cea a egiptenilor sau cea a frigienilor, faraonul a poruncit ca doi nou-născuți să fie crescuți izolat, în afara oricărei prezențe umane, urmînd să se observe la final care este primul cuvînt rostit de ei. Constatînd că acest cuvînt a fost *bekos*, care în limba frigienilor înseamnă 'pîine', faraonul a tras concluzia că limba și poporul frigan sunt mai vechi. Dincolo de caracterul profund inuman al acestui experiment, ineficiența lui a fost observată de Herodot însuși, care își exprimă îndoiala că păstorul pus să-i supravegheze pe cei doi nou-născuți i-ar fi putut îngriji fără să le vorbească. Cu rezultate neînsemnate, metoda experimentului a fost întrebuițată și în cadrul cercetărilor de epistemologie genetică, un fel de reeditări moderne ale procedurii faraonului egiptean, prin care s-a încercat explicarea procesului de însușire a limbajului de către om în primii ani de viață.

Un domeniu în care abordarea experimentală putea da rezultate notabile este domeniul cercetării sunetelor vorbirii, acestea fiind singurele elemente materiale din fenomenul complex al limbajului. Acest lucru s-a și întîmplat, o dată cu apariția, către începutul secolului XX, când mijloacele tehnice de înregistrare a emisiei sonore au permis-o, a foneticii experimentale sau instrumentale (fr. *phonétique expérimentale* sau *instrumentale*, engl. *instrumental*, *physical*, *experimental* sau *laboratory phonetics*, germ. *Experimental-phonetik*)¹. Fondatorul foneticii experimentale este socotit abatele J.-P. Rousselot (1846-1924), cercetările sale fiind ulterior continuate de învățați precum M. Grammont, L. Roudet, L.E. Armstrong, D. Jones, H. Klinghardt, L.V. Șerba, iar la noi de Emil Petrovici (1899-1968) și Al. Rosetti (1895-1991).

Prelucrînd inițial datele empirice ale psihologiei experimentale și ale fiziologiei umane și preluînd, în mare măsură, instrumentarul conceptual

1. În literatură, moda cercetărilor de fonetică experimentală din această epocă a produs figura memorabilă a profesorului Higgins, eroul unei cunoscute piese de teatru a lui G.B. Shaw.

și aparatura acestor științe, foneticienii adepți ai acestei metode au reușit să conducă fonetica la un grad de abstractizare superior, formulând concluzii cu caracter general, în urma sistematizării rezultatelor examinării cazurilor particulare ale emisiei fonice produse de un număr mare de vorbitori ai diferitelor limbi. În a doua jumătate a secolului XX, fonetica experimentală și-a rafinat foarte mult metodologia, prin crearea unor dispozitive și aparate speciale de înregistrare, modulare și descriere a sunetelor vorbirii (sonograful, filmograful, magnetofonul, oscilograful, chinograful etc.). În ultimii ani, computerizarea operațiilor de înregistrare și prelucrare a datelor a sporit enorm gradul de exactitate a preluării datelor, deschizând căi noi de manipulare a faptelor și a rezultatelor. Surprinderea exactă a caracteristicilor fizice ale sunetelor vorbirii (durată, timbru, deschidere), a modului și a locului lor de producere în cadrul aparatului fonator reprezintă primul pas spre descrierea științifică a trăsăturilor distinctive ale fiecărui fonem în parte. Toate aceste progrese tehnologice au făcut posibilă descrierea mult mai exactă, aproape exhaustivă a sistemelor fonematice ale limbilor moderne. În țara noastră, la Institutul de Fonetica și Dialectologie al Academiei Române, de câteva decenii, colective de foneticieni profesioniști efectuează, sub coordonarea lui Al. Rosetti și, mai recent, Andrei Avram, ample cercetări sistematice de fonetică experimentală asupra sistemului vocalic românesc, activitate desfășurată în paralel cu acțiunea de înregistrare a unor mostre consistente din varietățile dialectale ale românei actuale.

În încercarea sa de a fundamenta o teorie a limbii absolut autonomă față de alte științe ale spiritului, Louis Hjelmslev (1899-1965), ilustru reprezentant al Școlii Lingvistice de la Copenhaga și unul dintre cei mai renumiți teoreticieni contemporani, statuează ca principiu fundamental al demersului său teoretic un principiu empiric, conform căruia rezultatele cercetării pot fi socotite certe și adecvate doar atunci când concordă cu datele empirice furnizate de natura specifică a obiectului cercetării, în cazul de față, limbajul uman. Conform acestui principiu, „descrierea trebuie să fie lipsită de contradicții, exhaustivă și cât mai simplă. Condiția inexistenței contradicțiilor are preponderență față de aceea a tratării exhaustive. Condiția tratării exhaustive are preponderență față de aceea a simplității”². Dacă este adevărat faptul că aplicarea consecventă a acestui principiu empiric ne poate conduce la articularea unei teorii generale a limbajului – obiectul unei teorii a limbii

2. HJELMSLEV, *Prolegomene...*, p. 17.

fiind, după Hjelmslev, ceea ce este general și abstract în fenomenul lingvistic, adică sistemul –, nu-i mai puțin adevărat că atenția cercetătorilor este atrasă în mod inerent și de aspectele fenomenale ale limbajului, adică de faptele lingvistice aparținând unor limbi istorice concrete. Investigația științifică va reclama, în consecință, instrumentarea unor metodologii mai complexe, în cadrul căreia colectarea empirică a faptelor se îmbină cu ipoteza, inducția și deducția, ca etape epistemologice necesare.

Cît privește acum ipoteza, cercetarea lingvistică modernă practică mai rar acest tip de metodă elementară, întrucît există deja doctrine și teorii lingvistice complex articulate și fundamentate pe principii solide, așa încît emiterea unor noi ipoteze în spațiul teoretic pare celor mai mulți cercetători nejustificată. Abordări ipotetice sunt încă operaționale în dezbaterăa unor probleme mai dificile de filosofia limbajului, cum ar fi mecanismul de producere a semnificației, raportul între gîndire, existență și limbaj sau problema originii limbajului. În acest cadru, de cele mai multe ori sunt reluate vechi teme ale reflecției despre limbaj care, în absența unor date empirice, se prezintă ca ipoteze. De pildă, în cadrul disputei referitoare la caracterul motivat sau arbitrar al semnului lingvistic, ipotezele care se confruntă pot fi privite ca reformulări ale temei centrale din dialogul platonician *Cratylus*, respectiv întrebarea dacă numele sunt justificate prin natura lor (*φύσει*) sau sunt rezultatul unei convenții umane (*θέσει*)³. În alți termeni, controversa dintre adepții ipotezei convenționaliste și ai celei naturaliste a fost reluată în Evul Mediu, în special în filosofia scolastică a limbajului. Pentru nominaliști, noțiunile cu care operează gîndirea nu sunt altceva decît simple concepte realizate de spirit cu ajutorul limbajului. Realistii, dimpotrivă, consideră că noțiunile universale (gen, specie, diferență specifică etc.) nu sunt doar concepte obținute prin abstracție de intelectul uman, ci dețin o ființare reală, de ordin inteligibil, dar situată în afara simțurilor. Minți strălucite ale acestei epoci istorice (Thomas de Aquino, Guilelmus Occam, Duns Scotus, ca să numim doar pe cîțiva) s-au străduit să rezolve, într-un sens sau altul, această dilemă. Dincolo de personalități, de școli de gîndire și de curente, dezvoltarea polemicii în jurul acestei tematici reprezintă însăși „preistoria” lingvisticii ca știință.

3. Vezi *supra*, § 5.4.1.

În sfârșit, să mai adăugăm și faptul că ipoteza este întrebuițată cu succes în cadrul metodei comparativ-istorice, atunci când, de exemplu, ne raportăm în chip ipotetic la o limbă sau un dialect originar, proto-indo-europeana, care s-ar afla la baza limbilor aparținând familiei de limbi indo-europene.

I n d u c Ț i a și **d e d u c Ț i a** sunt metode complementare, proprii majorității științelor, atât științelor naturii, cât și științelor spiritului. Urmînd metoda inducției, investigația științifică se orientează dinspre particular către general, dinspre multiplicitate către constantă, dinspre individ către specie⁴. Pornind de la datele empirice acumulate prin observație, spiritul operează cu definiții, clasificări, generalizări, formulînd principii, legi și teoreme cu valabilitate universală. Calea inversă, a deducției, constă, în esență, în confruntarea unui principiu general, acceptat de intelectul uman ca fiind adevărat, cu datele concrete noi oferite de observarea continuă a realităților. În cursul istoriei sale, lingvistica s-a dovedit o știință prin excelență inductivă. Înainte de a formula enunțuri teoretice cu caracter general, gramaticienii au trebuit să efectueze disocieri amănunțite ale structurilor gramaticale ale limbilor pe care le cunoșteau în mod intuitiv și natural. Observînd caracterul repetabil sau constant al unor fenomene lingvistice sau al unor particularități ale limbilor, gînditorii ajung la formularea unor reguli descriptive sau funcționale ale limbii. Este cazul așa-numitelor **l e g i f o n e t i c e**: acumulînd o cantitate suficientă de fapte concrete aparținînd unor limbi înrudite sau unor stadii diferite din dezvoltarea unei aceleiași limbi, reprezentanții Școlii Neogramatice au formulat legile modificărilor fonetice specifice anumitor limbi. Avînd un caracter necesar, aceste legi fonetice sunt cele care explică schimbările lingvistice și trecerea unei limbi către altceva, adică nașterea unei noi limbi. De exemplu, se consideră că are caracter de lege faptul că *á + n* din cuvintele latinești s-a transformat în limba română în *i*, după cum atestă multe exemple: lat. *canem* > rom. *cîne*, lat. *panem* > rom. *pîne*, lat. *manus* > rom. *mînă*, lat. *lana* > rom. *lînă* etc. Această lege fonetică a fost formulată de lingviști procedîndu-se în mod inductiv, adică pornind de la fapte către principiu.

Metoda inductivă este însă folosită nu doar în domeniul gramaticii și al foneticii istorice, ci și în cel al lingvisticii sincronice. Astfel, pornind de

4. Cf. HJELMSLEV, *Prolegomene...*, p. 19: „Inducția poate fi definită pe scurt ca o ascensiune de la componentă la clasă, și nu de la clasă la componentă. E vorba așadar de un fenomen sintetic, nu analitic, de o metodă care constă în generalizare, nu în specificare”.

la observarea empirică a caracteristicilor sunetelor vorbirii într-o limbă dată, foneticianul ajunge la definirea sunetelor-tip sau a fonemelor, la fel cum gramaticianul obține clasele de cuvinte și de forme gramaticale sau definește categoriile gramaticale (caz, diateză, mod etc.) pornind de la studiul mulțimii faptelor concrete. Tot astfel, în urma prelucrării și clasificării materialului faptic prelevat prin cercetarea de teren, cercetătorul toponimiei poate ajunge să formuleze legi și principii ale formării toponimelor, iar cercetătorul vocabularului unei limbi poate formula principii ale formării cuvintelor (derivare, compunere etc.) într-o limbă dată. În lingvistică, metoda inducției constituie fundamentul sintezei: cercetătorul abordează fenomene disparate, culese din actele de vorbire sau din texte scrise, detașând în cele din urmă, după generalizări succesive, tabloul general al domeniului investigat.

După cum ne atrage atenția HJELMSLEV, *Prolegomene...*, p. 19-21, întrebuintarea exclusivă a inducției în cercetarea lingvistică poate conduce însă la rezultate complet nesatisfăcătoare. Diferite clase sau concepte gramaticale stabilite pe cale de inducție, cum sunt cele de „genitiv”, „perfect”, „pasiv” etc., nu pot fi incluse într-o definiție generală, căci realitățile desemnate de aceste categorii gramaticale sunt sensibil diferite de la o limbă la alta: un anumit conținut are conceptul de „gen” în latină, și altul în română. De exemplu, *arbor* este în latină de genul feminin, pe când *arbore* este în română de genul masculin. „Soarele” este în română și latină de genul masculin, pe când în germană *die Sonne* este un substantiv feminin.

Prin urmare, nu este de mirare că aplicarea rigidă a căii inductive a condus, nu de puține ori, în lingvistică la rezultate nesatisfăcătoare, uneori de-a dreptul greșite. Neputința de a ne desprinde de materialul empiric, așa-numita „factologie”, reflectă imposibilitatea accederii la teoretizarea unor principii generale, după cum și invers, aprecierile superficiale, bazate pe o cantitate insuficientă de fapte lingvistice, pot conduce la formularea unor generalizări greșite. Pentru evitarea unor astfel de pericole, lingvistului îi stau la dispoziție procedurile deductive, proprii drumului invers, de la general către particular, de la clasă către componentă, de la gen către specie și de la specie către individ. Metoda deducției are așadar un caracter analitic. Stăpînind legile și principiile generale proprii domeniului său de cercetare, lingvistul poate aborda zone necunoscute sau mai puțin cunoscute. Aplicarea deductivă a principiilor unei teorii lingvistice permite descrierea adecvată și corectă a unei limbi mai puțin cunoscute sau chiar reconstrucția, pe baza materialelor documentare fragmentare, a unei limbi dispărute (de exemplu, hittita și toharica,

vechi limbi indo-europene) sau a unei faze neatestatate documentar din istoria unei limbi bine cunoscute (de exemplu, româna primitivă). Caracterul complementar al perspectivelor deductivă și inductivă în cercetarea lingvistică este surprins cu acuitate de HJELMSLEV, *Prolegomene...*, p. 57:

Un procedeu poate consta, printre altele, din *analize* și deci să fie o *deducție*, după cum poate consta și din *sinteze* și deci să fie o *inducție*. Prin *sinteză* înțelegem descrierea unui obiect ca o componentă a unei clase (...), iar prin *inducție* înțelegem o sinteză continuă, în care diferitele sinteze sunt legate una de alta printr-un raport de determinare.

6.2. Metodele specifice ale cercetării lingvistice

Vigoarea lingvisticii și atractivitatea ei pentru specialiștii din alte domenii ale cunoașterii umane constă, între altele, și în faptul că lingviștii au reușit să inventeze și să perfecționeze o serie de metode adecvate obiectului lor de studiu, limbajul uman în genere și limbile istorice a atare. Utilitatea, flexibilitatea și eficiența acestor metode specifice ale cercetării lingvistice au fost verificate în practica cercetării, conducând la un nivel neobișnuit de elevat al cunoștințelor acumulate de științele limbii, după aproximativ două secole de „lingvistică științifică”. În cele ce urmează, vom expune succint, îmbinând expunerea istorică și prezentarea sistematică, cele mai importante dintre metodele specifice ale cercetării lingvistice

6.2.1. Metoda comparativ-istorică

Metoda comparativ-istorică este un fel de „via regia” a lingvisticii moderne. Inventarea în primele decenii ale secolului al XIX-lea a primei metode de cercetare cu adevărat științifice a limbii a condus rapid la autonomizarea lingvisticii ca știință, prin desprinderea sa de filologie, pe de o parte, și de filosofie, pe de altă parte. Premisa teoretică a comparativismului istoric poate fi formulată astfel: Pentru a se putea ajunge la generalizări teoretice, limbile existente sau cunoscute trebuie comparate între ele. Se va observa astfel că unele se înrudesesc cu altele, ceea ce înseamnă că provin dintr-o limbă anterioară comună. Diferențele dintre limbile înrudite se datorează evoluției istorice diferite a fiecărei limbi în parte, așadar factorului timp. Fiecare limbă în parte își are istoria ei în cadrul unui grup de limbi. Această istorie poate fi studiată cu mijloace științifice specifice.

6.2.1.1. *Scurt istoric. Întemeietorii: F. Bopp și R.K. Rask*

Se consideră în genere că savantul german Franz Bopp (1791-1867) și danezul Rasmus Kristian Rask (1787-1832)⁵ sunt întemeietorii de drept ai lingvisticii comparativ-istorice întrucât, simultan, dar separat unul de altul și în spiritul ideilor și tendințelor inovatoare care își făceau loc în comunitățile savante ale epocii ca urmare a descoperirii limbii sanscrite și a emergenței ideologiei romantice, cei doi învățați au dezvoltat această nouă metodă, aplicînd-o limbilor concrete. Constatarea faptului că limbile evoluează, schimbîndu-se în timp, precum și formularea unor principii ale schimbărilor lingvistice datează însă din secolul anterior. DUCROT – TODOROV, *Dictionnaire...*, îl menționează în acest sens pe eruditul francez A. R. J. Turgot (1727-1781) care, în articolul „étymologie” din *Encyclopédie*⁶, vorbește despre un „principiu intern” al schimbării lingvistice, care nu ține seama de voința oamenilor. Turgot exemplifica acest principiu prin transformarea lat. *hospitale* în fr. *hôtel*, prin parcurgerea unor etape succesive, guvernate de cauze naturale. Acest proces se numește moștenirea de către limba în cauză (franceza) a unei unități lingvistice din limba de origine (latina). În schimb, cînd, prin intervenția voinței umane, se confecționează un termen nou pornindu-se de la altul existent într-o altă limbă, avem de a face cu împrumutul lexical. În contextul amintit, același cuvînt latinesc *hospitale*, aparținînd latinei medievale, a fost împrumutat mai tîrziu în limba franceză și adaptat în forma *hôpital*, mult mai apropiată de etimonul său latin⁷. Turgot mai formula o observație importantă: schimbările lingvistice au un caracter regulat, ele respectînd organizarea internă a limbii. De aceea, asemănările întîmplătoare între cuvinte aparținînd unor limbi diferite au un caracter nerelevant, dacă nu este vorba despre un împrumut. Astfel, Turgot respinge explicația etimologică fantezistă, dar

5. Vezi MOUNIN, *Istoria...*, p. 112-116, unde se relevă prioritatea istorică a savantului danez în privința definirii principalelor principii ale comparativismului istoric. Posteritatea imediată l-a considerat însă pe Bopp drept părintele de fapt al noii metode.

6. Monumentala lucrare, operă colectivă a ilumiștilor francezi, a fost publicată între 1751 și 1775.

7. Rezultatul acestui fenomen este existența în limbile romanice a așa-numitelor „dublete etimologice”. În limba română putem cita cuplurile *drept-direct*, *fruct-fruct*, *plăcintă-placentă*, ale căror componente sunt moștenite, respectiv împrumutate, după lat. *directus*, *fructus*, *placenta*.

larg acceptată în epocă a lat. *britannica* prin ebr. *baratanae* 'țara cositorului', oferind explicația corectă, a derivării din lat. *britan-* + suf. *-ica*. Elementele componente ale unui termen (în cazul de față, radicalul și sufixul) trebuie explicate separat.

Studiile etimologice ale lingviștilor europeni, care vor conduce în cele din urmă la detalierea și fundamentarea teoretică a metodei comparative, capătă o nouă perspectivă și o consistență superioară o dată cu trezirea interesului pentru limbi îndepărtate în timp și spațiu, cum sunt sanscrita, persana sau gotica. Climatul romantic, favorizând, în special în Germania, atracția pentru spațiile exotice și înclinația spre epocile revolute ale istoriei, ca și spre specificul național al popoarelor, va favoriza interesul științific pentru limbile vechi neatestat documentar sau atestate lacunar, punându-se problema necesității reconstruirii lor. A doua jumătate a secolului al XVIII-lea a fost o eră a dicționarelor de tot felul. Numeroasele dicționare poliglote publicate acum sugerează cercetătorilor asemănările dintre limbi, care trebuiau explicate. Una dintre primele formulări ale conceptului de înrudire lingvistică îi aparține englezului Sir William Jones (1746-1794), care a ținut în anul 1786 o comunicare la Asiatic Society din Calcutta, arătând că asemănările dintre sanscrită, greacă și latină nu pot fi întâmplătoare, ci trebuie explicate prin existența în preistorie a unei limbi comune, neatestată în scris⁸, limbă în care își vor fi avut originea și gotica, celtica și vechea persană. Această limbă originară va fi ulterior denumită limba comună indo-europeană, ario-europeană sau indo-germanică⁹. În aceeași epocă, și anume în anul 1799, lingvistul maghiar G. Gyarmathi (1751-1830) a publicat la Göttingen lucrarea *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata*, în care sunt emise o serie de observații comparative, aplicate de data aceasta domeniului familiei de limbi ungro-finice. Lucrarea care a avut însă ecoul cel mai puternic în epocă și, deopotrivă, impactul cel mai important asupra dezvoltării ulterioare a cercetărilor comparativ-istorice se intitulează *Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem*

8. Toate aceste trei limbi „have sprung from some common source which, perhaps, no longer exist” (*apud* BLOOMFIELD, *Language*, p. 12).

9. Elementele componente ale acestor sintagme erau destinate să sugereze extremitățile geografice ale spațiului de răspândire a limbilor aparținând familiei în cauză, respectiv subcontinentul indian la est și Europa la vest. Întrebunțați mai ales de către savanții germani, ultimii doi termeni au căzut astăzi în desuetudine, din cauza conotațiilor rasiste pe care le-au avut în prima jumătate a secolului XX.

der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache (Frankfurt am Main, 1816) și îi aparține lui Franz Bopp. Acesta este textul în care se definește pentru prima dată cu exactitate conceptul științific al înrudirii dintre limbi. Pornind de la premisele teoretice emise în această lucrare, Bopp colecționează și clasifică o mare cantitate de material factual, pe care îl organizează în cea dintâi și cea mai cunoscută gramatică comparată a limbilor indo-europene, *Vergleichende Grammatik des Sanskrits, Zend, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gotischen und Deutschen*, 4 volume, Berlin, 1833-1852. Devenit profesor la recent înființata Universitate din Berlin, Franz Bopp va redacta o gramatică a limbii sanscrite (*Kritische Grammatik der Sanskrita-Sprache*, ed. a II-a, Berlin, 1845)¹⁰, publicând și o serie de studii speciale dedicate unor limbi puțin cunoscute în comunitatea științifică, albaneza, celtica și vechea prusiană.

Premisa teoretică a demersurilor lui Bopp consta, ca la majoritatea contemporanilor săi, în postularea unei faze primare în istoria devenirii speței umane, în care ar fi existat o corespondență perfectă între gândire și limbaj, categoriile lingvistice reflectând cu fidelitate categoriile gândirii. În această etapă primară, limbile și-ar fi constituit formele lor flexionare, care aveau inițial un caracter regulat. Această primă fază nu este atestată, căci noi cunoaștem limbile doar în faza lor secundară, considerată de Bopp ca o perioadă de declin și degradare, în cadrul căreia, datorită schimbărilor fonetice, formele flexionare ale cuvintelor și-au redus numărul, urmînd, în plus, căi diferite în limbile înrudite. Bopp dezvoltă astfel teoria aglutinării, arătînd că unele dintre cuvintele din limba primitivă și-au pierdut caracterul autonom, devenind simple terminații ale altor cuvinte și aglutinîndu-se cu acestea¹¹. Se ajunge astfel la distincția teoretică între ceea ce numim astăzi radical lexical și morfeme flexive. În acest mod s-ar explica apariția în limbile indo-europene a unor sufixe verbale, prin aglutinarea unor vechi unități independente. Acest proces este exemplificat de Bopp prin fenomene precum transformarea rădăcinii i.-e. *es/*s- 'a fi' în sufixul de aorist -s- (ca în formele verbale lat. *dixi* 'am spus' și gr. ἔδειξα 'idem'), sau a

10. Tradusă în limba română de Mihai Eminescu; manuscrisul traducerii eminesciene a fost editat de Petru Creția și Amita Bhowe în M. Eminescu, *Opere*, vol. XIV, Editura Academiei, București, 1983.

11. O formă mai elaborată a acestei teorii se găsește la Jacob Grimm, în micul său tratat despre originea limbajului (vezi GRIMM – RENAN, *Două tratate...*, p. 53 și urm.).

rădăcinii i.-e. *bheu/*bhū- 'a fi' în sufixul -ba- al imperfectului latin (*cantabam*). Deși fundamentul teoretic al afirmațiilor lui Bopp a suferit corecturi esențiale, foarte multe dintre explicațiile sale de amănunt sunt în continuare acceptate de către specialiști. Istoria limbilor indo-europene îi apare învățatului german ca un proces continuu de modificare a formelor și de diversificare neîntreruptă a dialectelor și limbilor; în consecință, cu cât analiza comparativă se apropie în timp mai mult de faza ipotetică primară, cu atât deosebirile dintre limbile înrudite sunt mai mici. În concepția lui Bopp, limba sanscrită, fără să se identifice cu indo-europeana primitivă, se prezintă ca fiind cea mai conservatoare și cea mai apropiată de presupusa indo-europeană comună. Aplicînd un criteriu morfologic de clasificare, Franz Bopp distinge trei clase de limbi¹²:

- a) limbi fără rădăcini propriu-zise, lipsite de posibilitatea compunerii și de organizare gramaticală (limba chineză);
- b) limbi cu rădăcini monosilabice, capabile de compunere și cunoscînd flexiunea externă (limbile indo-europene);
- c) limbi cu rădăcini bisilabice, cu schelet triconsonantic purtător de semnificație și cu flexiune internă (limbile semitice).

Această clasificare nu mai corespunde stadiului actual al cunoașterii științifice, dar are meritul de a fi prima încercare de clasificare tipologică a limbilor pe criterii structurale intrinsece (v. *infra*, § 7.1).

În aceeași perioadă, dar fără să fie la curent cu cercetările lui Bopp, lingvistul danez Rasmus Kristian Rask parvine și el la formularea principiilor centrale ale comparativismului istoric. Împrejurarea că opera sa capitală, *Cercetări asupra originii vechii limbi nordice sau originea limbii islandeze (Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse)*, redactată în 1814 și tipărită în 1818 la Copenhaga, a fost publicată în daneză, limbă cu circulație internațională restrînsă, a făcut ca ideile sale să fie puțin receptate în Europa. Ideile expuse în această lucrare vor fi dezvoltate și aplicate de Rask într-o serie de monografii lingvistice dedicate unor limbi particulare, pe care autorul le considera doar niște cercetări preliminare în scopul elaborării unei vaste gramatici universale. Cele mai multe dintre lucrările sale au rămas în manuscris (aproximativ 950 de texte conținînd descrierea diferitelor limbi de pe glob). Într-un articol publicat în anul 1951, Louis Hjelmslev îl consideră pe compatriotul și înaintașul său drept creatorul de fapt al

12. Vezi GRAUR – WALD, *Scurtă istorie...*, p. 83.

lingvisticii generale comparate căci, spre deosebire de Bopp, care a fost aproape exclusiv fonetician, Rask a formulat distincții teoretice mult mai elaborate și mai apropiate de concepția modernă despre limbaj. Rasmus Rask a fost primul lingvist care a dovedit caracterul indo-european al limbilor germanice, arătând deopotrivă și înrudirile structurale și genealogice ale acestui grup de limbi cu limbile baltice și cu cele slave, integrate de el într-o ramură comună din trunchiul indo-european, ramură deosebită de cele corespunzătoare limbilor latină și greacă veche.

Constatând că limbile germanice au păstrat unele forme mai vechi decât cele din latină sau din greacă, Rask a tras concluzia – respinsă de cercetările ulterioare – că limbile germanice ar fi urmașele unei proto-limbi vorbite în perioada preistorică în sud-estul Europei. În lucrarea sa *Über die thrakische Sprache*, Halle, 1822, Rask identifica această limbă primară cu limba tracilor, socotită de el limba indo-europeană primitivă. Prin această ipoteză, lingvistul danez respingea ideea înrudirii limbilor sanscrită și iraniană cu limbile indo-europene, admitând doar unele împrumuturi reciproce între indo-europeană și grupul indo-iranian.

Observând cu atenție structura fiecărei limbi în parte, Rask urma o cale inductivă către elaborarea unei teorii generale a limbii, ceea ce constituia țelul final al cercetărilor sale. El a sesizat astfel faptul că limba reprezintă un sistem, adică un organism perfect articulat, dar care funcționează pe baze fiziologice. Prin accentul pus pe acești termeni organiciști, Rask prefigurează într-un fel distincțiile de enormă însemnătate epistemologică propuse ulterior de Wilhelm von Humboldt (între care dublul caracter al limbii, cel de activitate creatoare, *enérgeia*, și cel de structură constituită, *ergon*) și Ferdinand de Saussure (între *langue* și *parole*). Pe baze teoretice clare, lingvistul danez a formulat într-o manieră proprie principiile transformării limbilor și, implicit, coordonatele principale ale metodei comparativ-istorice. El a arătat că înrudirea dintre limbi se reflectă în similitudinile și identitățile formale care țin de sistemul fiecăreia, adică de alcătuirea internă a fiecărei limbi în parte. În timp, consideră Rask, se schimbă nu aceste sisteme, ci felul cum ele se realizează în viața limbilor, în actele concrete de vorbire, cum am spune astăzi. Între descoperirile notabile ale lui Rask este menționată și formularea cu exactitate a schimbărilor fonetice sistematice din germanica primitivă, schimbări denumite ulterior mutația consonantică (germ. *Lautverschiebung*). El a arătat că acolo unde alte limbi indo-europene au un *p*, în limbile germanice apare un *f*, ca de exemplu în seria cuvintelor: lat. *pes* ‘picior’, engl. *foot*, germ. *Fuß*; gr. *πέντε* ‘cinci’, engl. *five*, germ. *fünf*; lat. *pauci* ‘puțini’, engl. *few*.

6.2.1.2. *Începuturile filologiei comparate: germanistica, indo-europenistica, slavistica, romanistica*

În orizonturile deschise de cercetările lui Bopp și Rask, asistăm pe parcursul secolului al XIX-lea la o veritabilă explozie a cercetărilor istorico-comparative. Noua metodă devine, mai întâi în spațiul cultural german, apoi în întreaga Europă, doctrina oficială în universități. Sunt cercetate intens grupuri de limbi din marea familie indo-europeană, se publică gramatici istorice și dicționare etimologice concepute după noile principii și metode. Capul de serie al acestor lucrări cu caracter monografic este monumentală lucrare *Deutsche Grammatik* a lui J a c o b G r i m m (1787-1867), al cărei prim volum a apărut în 1819. Următoarele trei volume au apărut în anii 1826, 1831 și 1837, cel de-al cincilea, dedicat sintaxei, nu a mai fost publicat niciodată. Este vorba nu de o gramatică a limbii germane, ci de un tratat de gramatică comparată a limbilor germanice (germana, olandeza, frisiana, engleza, scandinavica și gotica). În special prin ediția a II-a, din 1822, a volumului I al lucrării sale, unde găsim o expunere sistematică a faptelor, Grimm a pus bazele etimologiei științifice, prin impunerea conceptului de l e g e f o n e t i c ă în explicarea transformărilor cuvintelor. Grimm descoperă și formulează principalele legi fonetice care jalonează evoluția și diversificarea radicalilor lexicali în principalele limbi germanice, indicând și corespondenții acestora în alte limbi indo-europene. Acest principiu al corespondențelor consonantice, între limbile indo-europene, cunoscut sub numele de l e g e a l u i G r i m m , este recunoscut și astăzi ca valabil.

Aplicînd principiul corespondențelor fonetice, un alt lingvist german, A u g u s t F r i e d r i c h P o t t (1802-1887), pune bazele documentare, dar și metodologice pentru cel dintîi dicționar etimologic al limbilor indo-europene, prin lucrarea *Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*, publicată între anii 1833 și 1836. Termenul *etimologie* își capătă o nouă semnificație și un nou conținut științific, devenind sinonim cu istoria cuvîntului supus cercetării, căruia i se caută formele din fazele mai vechi ale limbii în cauză, prin comparație și cu formele corespondente din alte limbi înrudite. De exemplu, noțiunea de ‘mamă’ este exprimată în diferite limbi indo-europene prin complexe sonore asemănătoare, la baza cărora se află o formă

indo-europeană primitivă **mātēr*¹³, reconstituită pe baza atestărilor existente în limbile cunoscute. Această formă primitivă trebuie să se fi aflat la baza unei serii întregi de cuvinte precum: sanscr. și avest. *mātā*, vechea armeană *mair*, vechea greacă *mētēr* (μητήρ), lat. *māter*, alb. *motre* 'soră', vechea irlandeză *māthir*, lituaniană *motē* 'soție', veche slavă *mati* (матн), vechi germanic **mōder*. Ultima formă se află, la rîndul ei, la baza următoarelor forme, atestate în diferite perioade ale limbilor germanice moderne: vechi englez *mōdor*, vechi frisian *mōder*, vechi saxon *mōdar*, vechi german de sus (*Althochdeutsch*) *muoter*, engl. *mother*, germ. *Mutter*. Investigațiile ulterioare în acest domeniu al etimologiei indo-europene au fost sintetizate de savantul lexicograf A l o i s W a l d e (1869-1924), a cărui activitate de o viață a fost finalizată în cele din urmă de J u l i u s P o k o r n y, care a tipărit între anii 1928 și 1932 cele trei volume ale reputatului dicționar etimologic al limbilor indo-europene (*Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*).

Cercetarea sistematică, pe principiile comparativ-istorice, pare să fi fost inițiată în domeniul limbilor slave de către lingvistul rus A l e k s a n d r V o s t o k o v (1781-1864), care, în lucrarea *Рассуждение о славянском языке служащий в веденъем к грамматике сего языка* din 1820, întrevedea posibilitatea de a reconstitui sistemul slavei comune comparînd între ele limbile slave cunoscute. Adevăratul întemeietor al slavisticii moderne este însă F r. M i k l o s i c h (1813-1891), profesor la Universitatea din Viena, ale cărui monumentale lucrări sunt și astăzi valabile: *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*, Viena, 1862-1865 (primul și multă vreme singurul dicționar al limbii slavone), *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen* (5 volume, Viena, 1852-1875) și *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*.

În domeniul romanisticii, cel care a elaborat prima gramatică comparată a limbilor neolatine a fost F r i e d r i c h D i e z (1794-1876), prin publicarea între anii 1836 și 1838 a lucrării *Grammatik der romanischen Sprachen*.

O nouă perspectivă, deschisă de larga acceptare a principiilor comparativismului istoric, se remarcă și în studiul limbilor clasice, greaca

13. Un asterisc (*) notat la începutul unui enunț, cuvînt, radical, sunet sau formă gramaticală este semnul convențional că respectiva unitate sau structură lingvistică nu a fost atestată documentar sau înregistrată în uzul unei limbi, ci este reconstituită sau presupusă.

și latina. Dacă secole la rând aceste două limbi de cultură ale Europei fuseseră intens studiate dintr-un unghi descriptiv-normativ, ele devin acum jaloane și termeni de comparație pentru studiul evoluției de ansamblu a familiei indo-europene, ceea ce implică descifrarea propriei lor istorii. Începuturile în această direcție sunt făcute de Th. Benfey (1819-1881), care a publicat, în două volume, între 1839 și 1842, un dicționar al radicalilor grecești (*Griechisches Wurzellexikon*), prin care se reconstituie rădăcinile lexicale primare ale limbii grecești, punându-se astfel bazele etimologiei moderne a acestei limbi. Studiul comparativ al dialectelor grecești a fost inaugurat de Heinrich Ludolf Ahrens (1809-1881), prin tratatul *De Graecae linguae dialectis* (1839-1843), elaborat pe baza inscripțiilor antice care începuseră să fie publicate în acei ani. În domeniul limbilor clasice se ilustrează și G. Curtius (1820-1885), autorul celui dintâi dicționar etimologic al limbii grecești, *Grundzüge der griechischen Etymologie*, Leipzig, 1858-1862, reluat pînă la ediția a V-a din anul 1879. Cele mai recente dicționare etimologice ale limbii grecești îi aparțin lui Hjalmar Frisk (*Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, I-1960, II-1970, III-1974) și Pierre Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, I-III, Paris, 1968-1980.

Studiul comparativ al limbilor semitice a fost inaugurat de marele lingvist Th. Benfey, care a publicat în anul 1844 lucrarea *Über das Verhältniss der ägyptischen Sprache zum semitischen Sprachstamm*. Domeniului semitic îi va dedica, în anul 1855, și Ernest Renan (1823-1892) o *Histoire générale et système comparé des langues sémitiques* (ed. a II-a – 1858, ed. a III-a – 1863).

Părintele celtisticii moderne este socotit Johann Kaspar Zauss (1806-1856), autorul unei *Grammatica Celtica* (1853).

6.2.1.3. Teoria arborelui genealogic. Teoria valurilor

În cadrul celei de-a doua generații de lingviști care au profesat principiile metodei comparativ-istorice se remarcă August Schleicher (1823-1868) și William Dwight Whitney (1827-1894). Schleicher a publicat o nouă gramatică comparată a limbilor indo-europene, în care și-a propus să reconstituie, pe baza materialului furnizat de limbile indo-europene cunoscute, limba indo-europeană primitivă (*Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Kurzer Abriss einer Laut- und Formenlehre der*

indogermanischen Ursprache, des Altindischen, Altiranischen, Altgriechischen, Altitalischen, Altkeltischen, Altslavischen, Litauischen und Altdeutschen, Weimar, 1861). După cum indică deja titlul, această operă cuprinde o fonetică și o morfologie comparată, adică o descriere a sunetelor și un studiu asupra flexiunii și formării cuvintelor în indo-europeana primitivă și în principalele sale ramuri de limbi. Influențat de principiile filosofiei hegeliene și de evoluționismul darwinist care cîștiga teren în epocă, dar mai ales de teoriile inovatoare ale lui Wilhelm von Humboldt, August Schleicher accentuează asupra caracterului evolutiv și determinist al dinamicii limbilor. El postulează existența a două faze distincte în evoluția limbilor: faza inițială, de dezvoltare plenară, organică, și o fază istorică, marcată de decadentă și de pierdere a capacităților expresive. Procesul de îmbătrînire a limbilor, culminînd cu dispariția lor succesivă în istorie, are, după Schleicher, un caracter inerent, de neînlăturat.

Un merit important al acestui lingvist, a cărui operă a circulat ca un adevărat manual universitar cîteva decenii la rînd, constă în sublinierea caracterului de lege al schimbărilor care afectează nivelul fonetic al limbilor. Contribuția cea mai importantă a acestui cercetător la evoluția ideilor lingvistice o reprezintă însă formularea teoriei arborelui genealogic (*Stammbaumtheorie*), referitoare la disocierea și evoluția limbilor dintr-un trunchi inițial comun. Inspirat din știința genealogică, modelul explicativ propus de Schleicher și aplicat de el domeniului indo-european presupune existența în epocile neatestate documentar a unei limbi primitive sau primare (germ. *Ursprache*)¹⁴, din care s-au disociat într-o primă etapă două „limbi de bază” (germ. *Grundsprachen*) diferite, ario-greco-italo-celtica și balto-slavo-germanica. Lanțul evolutiv continuă, fiecare din cele două limbi dînd naștere la noi „limbi de bază”, care se prezintă ca ramuri ale unui arbore genealogic, pe baza cărora apar sub-ramuri, pînă către limbile actuale.

Teoria arborelui genealogic promovată de Schleicher a fost combătută de unul dintre elevii săi, Johannes Schmidt (1843-1901), în lucrarea *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*,

14. Prefixul derivativ german *ur-*, care ar putea fi redat prin prefixul românesc *stră-*, a fost întrebuițat în mod curent în terminologia de specialitate germană pentru a desemna, în genere, un stadiu foarte vechi al unei limbi, de regulă neatestat de documente scrise. În alte limbi moderne, semnificația acestui prefix este reprodusă prin adjectivul *primitiv*: *Urgriechisch* = greaca primitivă, *Urgermanisch* = germanica primitivă, *Urslavisch* = slava primitivă etc.

Weimar, 1872. Schmidt afirmă că, în cadrul unui grup de limbi înrudite sau al unei limbi originare, inovațiile lingvistice se răspîndesc dinspre centru către margini, asemenea undelor pe care le produce o piatră aruncată în apă. Propagîndu-se în mod concentric, inovațiile lingvistice, asemenea undelor pe suprafața apei, își pierd din intensitate pe măsură ce se depărtează de centru. În consecință, caracteristicile lingvistice mai vechi ale familiei se păstrează în zonele laterale sau marginale, mai depărtate de centru, unde nu au ajuns să se propage inovațiile. Argumentul principal în sprijinul acestei ipoteze constă în observarea faptului că deosebirile sunt cu atît mai mari cu cît limbile (sau dialectele) înrudite sunt mai depărtate unele de altele din punct de vedere geografic. De exemplu, deosebirile dintre germanică și sanscrită sau vechea persană sunt mai mari decît cele dintre germanică și vechea slavă, limbi care au fost mai apropiate geografic¹⁵. Teoria lui J. Schmidt este cunoscută sub numele de *teoria valurilor* (*Wellentheorie*). Posteritatea a respins absolutizarea uneia dintre cele două teorii, reținînd din fiecare nucleul rațional: îmbinîndu-se criteriul geografic cu cel genealogic, s-a putut obține un tablou mai veridic al înrudirilor și evoluției istorice din cadrul principalelor familii de limbi.

Cît privește acum pe savantul american W. D. Whitney (1827-1894), cele două lucrări ale sale – *The Life and Growth of Language*, Londra, 1875, și *Language and Its Study. Twelve Lectures on the Principles of Linguistic Science*, Londra, 1876, traduse rapid în cîteva limbi europene – s-au bucurat de o largă răspîndire, datorită, nu în ultimul rînd, aspectului clar și atractiv al expunerii. Format ca specialist în sanscrita vedică, Whitney profesa o teorie lingvistică bine articulată și solid argumentată, care a exercitat o puternică influență asupra contemporanilor săi, inclusiv asupra lui Ferdinand de Saussure, care îl citează de patru ori în *Cursul* său. Înainte de marele învățat genevez, Whitney sublinia caracterul sistemic al limbii, arbitraritatea semnelor lingvistice, precum și esența socială a fenomenelor lingvistice.

15. Cu cuvintele lui Johannes Schmidt: „Dacă vrem să reprezentăm relațiile de rudenie a limbilor indogermanice printr-o imagine care să concretizeze diversitatea apariției lor, trebuie să abandonăm cu totul ideea arborelui genealogic. Aș pune în locul lui imaginea unei unde, care se extinde prin cercuri concentrice tot mai slabe o dată cu depărtarea de centru” (*Verwandschaftverhältnisse...*, p. 27, apud WALD – ANGHELESCU, *Teorie și metodă...*, p. 123).

6.2.1.4. Școala Neogramaticilor

Meritul istoric al definitivării și codificării principiilor teoretice și tehnicilor de cercetare proprii comparativismului lingvistic revine reprezentanților așa-numitului grup al Neogramaticilor (germ. *Junggrammatiker*), dintre care se cuvin amintiți Karl Brugmann (1849-1919), Hermann Osthoff, Berthold Delbrück (1842-1922) și Hermann Paul (1846-1921). Influențați de psihologismul foarte la modă în științele spiritului din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea¹⁶, Neogramaticii apelează la o explicație psihologică a schimbărilor în limbă. Întrucât limba nu ar exista decât sub forma vorbirilor individuale, ei susțin că în înțelegerea corectă a cauzelor schimbărilor lingvistice trebuie pornit de la individul vorbitor și de la formele concrete și vii de manifestare ale unei limbi (dialecte, graiuri). Principiile centrale ale concepției Neogramaticilor ar putea fi formulate astfel: 1) evoluția limbii este guvernată de legile fonetice; 2) acolo unde explicația prin legile fonetice a schimbărilor în limbă este nesatisfăcătoare, trebuie apelat la principiul analogiei¹⁷. În

16. Celebrul psiholog Wilhelm Wundt (1832-1920), în monumentală sa *Psihologia popoarelor (Völkerpsychologie, 10 volume, 1900-1920)*, a dedicat un întreg volum fenomenelor lingvistice.
17. Un exemplu de analogie frecvent invocat (vezi LYONS, *Introducere...*, p. 44-45) privește evoluția pe teritoriul limbii latine a paradigmei cuvântului care desemnează noțiunea de 'onoare'. Substantiv de declinarea a III-a imparisilabică (la cazurile oblice: *honoris, honorem, honores* etc.), acest cuvânt apare în documentele mai vechi cu forma *honos* la nominativ singular, care este „normală” din punct de vedere etimologic, întrucât, inițial, și formele oblice prezentau în poziția respectivă un *s*: **honosis, *honosem, *honoses* etc., după cum arată comparația cu alte limbi indoeuropene. În textele latinești mai târzii apare însă și forma de nominativ *honor*, cu *r* ca la cazurile oblice, fapt care se explică prin analogie cu o serie de substantive din aceeași clasă de declinare, dar care prezintă un *r* etimologic, moștenit din indo-europeană, cum ar fi *cultor, cultoris*. Acest fenomen analogic se observă la o serie întreagă de cuvinte (*amor* 'iubire', *labor* 'muncă', *timor* 'teamă' etc.), dar își încetează efectul asupra substantivelor monosilabice de tip *flos, floris* 'floare', *mos, moris* 'obicei', care îl păstrează pe *s* etimologic la nominativ. Socotită în genere de neogramatici ca un fenomen de „corupție” a limbii, reperabil frecvent mai ales în mediile neinstruite, analogia este una dintre formele cele mai productive ale creativității lingvistice. Ea constă din inventarea de către individul vorbitor a unei forme inexistente, pe baza asemănării formale cu o paradigmă deja existentă în limbă. De exemplu, într-o familie ieșeană cu instrucție redusă, am putut repera forma de singular *ardel*

textul socotit „manifestul” Școlii Neogramaticilor, prefața la primul volum din *Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*, Leipzig, 1878, editorii principali ai publicației, Hermann Osthoff și Karl Brugmann, formulează un principiu al acțiunii absolute a legilor fonetice sau principiul regularității schimbărilor fonetice:

Orice schimbare fonetică, întrucît are loc în chip mecanic, se produce conform unor legi *fără excepții*; aceasta înseamnă că direcția schimbării fonetice este întotdeauna aceeași la toți membrii unei comunități lingvistice, în afară de cazurile de separație dialectală, iar toate cuvintele în care se găsește sunetul supus schimbării sunt atinse fără excepție de schimbare¹⁸.

Ca student la Leipzig, Saussure a fost puternic influențat de ideile magiștrilor săi neogramatici, lucru care se constată în lucrarea *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* (Leipzig, 1878), publicată la vârsta de 21 de ani. Aplicînd principiile generale ale Neogramaticilor, dar introducînd deja termenul de *fonem*, tînărul cercetător susținea teza că indo-europeana comună nu cunoștea decît o singură vocală, *a*, pronunțată însă cu timbre diferite, cînd **e*, cînd **o*. Principiul teoretic propus de tînărul cercetător (și acceptat de majoritatea contemporanilor) a uimit prin ingeniozitate și prin precizia cu care a fost formulat: corespondențele dintre fonemele vocalice ale limbilor istorice este fixat în mod definitiv.

Cea mai cunoscută și mai des citată sinteză a concepției lingvistice a Neogramaticilor este socotită lucrarea lui Hermann Paul, intitulată *Prinzipien der Sprachgeschichte*, publicată la Halle în 1880 și frecvent retipărită¹⁹. Lingviști importanți din secolul XX (de exemplu BLOOMFIELD, *Language*, p. 16-17) au adus metodei propuse de Hermann Paul două obiecții fundamentale: neglijarea totală a studiului descriptiv al limbii și insistența exagerată asupra cauzelor psihologice ale schimbărilor lingvistice. Ideile sale au avut însă un ecou puternic în lingvistica

a substantivului *ardei*, pl. *ardei*, creată pe baza analogiei probabile cu elementele seriei *colonel/colonei, purcel/purcei* etc. Pe baza aceluiași mecanism, în română s-ar fi putut crea subst. **poeteasă* sau **poetiță*, prin analogie cu *bucătăreasă* sau *școlăriță*, dacă uzul lingvistic nu ar fi impus formele *poetă*, prin analogie cu cuplul lexical *elev/elevă*, sau împrumutul neologistic *poetă* (cf. fr. *poétesse*).

18. Apud SIMENSCHY – IVĂNESCU, *Gramatica comparată...*, p. 60.

19. Cf. BLOOMFIELD, *Language*, p. 16: „becam the standard work on the methods of historical linguistics”.

românească, influențând decisiv concepția marelui lingvist A l e x a n d r u P h i l i p p i d e (1859-1933), a cărui operă *Principii de istoria limbii* (Iași, 1894)²⁰ reprezintă o prelucrare creatoare a tezelor învățatului german, cu numeroase elemente de originalitate și cu o bogată ilustrare cu exemple din limba română. Ulterior, în *Originea românilor*, I; Iași, 1925, II, Iași 1928, Philippide îmbogățește teoria Neogramaticilor prin introducerea conceptului de bază de articulație sau bază articulatorie, prin care înțelege ansamblul obiceiurilor articulatorii proprii fiecărei comunități lingvistice. Schimbările fonetice sunt cauzate, după Philippide, de modificări ale formei organelor articulatorii sau de mutații în obiceiurile articulatorii ale comunității respective. Modificarea unui sunet reprezintă, în ultimă instanță, o adaptare a sistemului fonetic la organele articulatorii umane. Aplicarea acestui concept l-a condus pe Philippide la concluzia că, în procesul care duce în cele din urmă la apariția unei noi limbi, un rol decisiv îl joacă s u b s t r a t u l, care determină mutații masive în modul de pronunțare a sunetelor limbii *supra-puse*. Acesta este mecanismul a cărui funcționare a avut ca rezultat, de exemplu, nașterea limbilor romanice (italiană, franceză, spaniolă, română etc.), prin modificarea limbii latine de către bazele de articulație diferite (italică, iberică, galică, traco-dacă etc.) ale populațiilor care au adoptat în Antichitate limba latină.

6.2.1.5. Școala sociologică franceză

În direcția definitivării principiilor și procedurilor de cercetare ale metodei comparativ-istorice pot fi incluse și contribuțiile membrilor așa-numitei Școli sociologice franceze. Majoritatea acestor savanți au fost elevi sau adepți ai lui Saussure: Antoine Meillet (1866-1936), Charles Bally (1865-1946), Albert Sechehaye (1868-1947) și Jules Vendryes (1875-1960). Distincțiile teoretice și conceptele introduse de maestrul genevez conferă cercetării mai multă precizie, dar abordarea istorico-comparativă rămâne în continuare prioritară. În lucrarea sa principală *Linguistique historique et linguistique générale*, Antoine Meillet subliniază ideea că limba, ca fenomen social, nu poate fi studiată decât în strânsă dependență de societate. Modificările lingvistice nu apar, în consecință, decât dacă și atunci când sunt reclamate de necesități comunicative, deci sociale. După Meillet, limba cunoaște trei

20. Reeditată de G. Ivănescu și Carmen-Gabriela Pamfil, în ediția de *Opere alese*, Editura Academiei, București, 1984.

tipuri de modificări, și anume: 1) schimbări fonetice, 2) schimbări analogice în gramatică și vocabular și 3) împrumuturi dintr-o limbă într-alta. Aceste trei tipuri de modificări sunt valabile în mod universal. Respingînd deopotrivă și explicațiile psihologice, care justificau schimbările lingvistice prin acțiunea factorilor psihici și individuali, dar și pe cele ale Neogramaticilor, care apelau în explicațiile lor la factorii psiho-fiziologici, Meillet găsește cauzele modificărilor lingvistice în acțiunea factorilor sociali specifici, singurii care diferențiază comunitățile lingvistice între ele. Între continuatorii cercetărilor comparativ-istorice, cu contribuții teoretice în secolul XX, se cuvin amintiți polonezul Jerzy Kuriłowicz (1895-1978) și francezul Émile Benveniste (1902-1976), ambii elevi ai lui A. Meillet, americanul E. H. Sturtevant, italianul G. Devoto (1897-1974), germanul Oswald Szemerényi, românii Th. Simenschy (1892-1968) și G. Ivănescu (1912-1987) sau bulgarul Vl. Georgiev.

În ciuda faptului că, în a doua jumătate a secolului XX, abordarea descriptivă și sincronică a limbilor i-a preocupat prioritar pe cercetătorii interesați de generalizări teoretice, principiile metodei comparativ-istorice au continuat să reprezinte fundamentul teoretic al oricărei abordări de tip diacronic a limbilor. Aplicarea corectă și consecventă a acestei metode este singura în măsură să ofere răspunsuri corecte și adecvate problemelor dificile privitoare la originea, evoluția și înrudirile limbilor, dar și unor chestiuni de amănunt de ordin fonetic, morfologic sau lexical proprii unei anumite limbi. Deținem astăzi gramatici istorice detaliate ale tuturor limbilor și familiilor de limbi importante.

6.2.1.6. *Principiile comparativismului istoric*

Întrebuințarea corectă a metodei comparativ-istorice reclamă aplicarea cîtorva principii a căror validitate a fost verificată în practica cercetării. Le vom prezenta în continuare pe cele mai importante.

6.2.1.6.1. Principiul înrudirii între limbi

Din perspectiva îndeplinirii funcțiilor sale comunicative, orice limbă reprezintă un sistem unitar și relativ stabil în orice moment al existenței sale. Caracterul relativ al unității și stabilității unei limbi istorice este dat de faptul că, în timp, datorită în primul rînd dinamismului specific al actelor de vorbire, o limbă suferă schimbări permanente și succesive, care

conduc în cele din urmă la acumularea unor diferențieri sistemice. Acesta este momentul convențional când un vechi sistem lingvistic se transformă într-un nou sistem. Apare, cu alte cuvinte, o nouă limbă. În genere, limbile noi au la bază dialecte (varietăți regionale, mai rar sociale) ale unei limbi primare. Schematic, din limba A s-au dezvoltat în timp limbile A_1, A_2, A_3 etc., care, inițial, au fost dialecte ale limbii A. Astfel, din indo-europeana primitivă s-au dezvoltat, în momente și în împrejurări istorice diferite, sanscrita, vechea iraniană, greaca veche, italicea, traco-ilirica, vechea germanică, vechea slavă etc. Mai departe, după evoluții de secole și milenii, fiecare dintre aceste limbi a constituit limba-bază pentru o serie de alte limbi: italicea pentru latină, oscă și umbrică, vechea slavă pentru rusă, polonă, cehă, sîrbo-croată, bulgară, vechea germanică pentru germană, olandeză, engleză, daneză, suedează ș.a.m.d. La dispoziția cercetătorilor se află astăzi atestări documentare scrise doar pentru fazele istorice ale limbilor indo-europene, limbile-mamă (vechea germanică, vechea slavă, traco-daca etc.) fiind cunoscute doar parțial și pe baza reconstrucției lingvistice. Una dintre excepții o constituie limba latină, limba prototip pentru limbile romanice (portugheza, spaniola, catalana, provensala, franceza, italiana, sarda, reto-romana, dalmata, româna), bine cunoscută ca limbă a marii culturi antice romane.

Privite în sincronie, semnele lingvistice au un caracter nemotivat, în sensul că între structura sonoră a unei unități lexicale și obiectul sau relația extralingvistică desemnată nu există o relație necesară. În consecință, același obiect, același concept sau aceeași relație sunt desemnate, în limbi diferite, prin structuri sonore diferite. De exemplu, noțiunea de 'cuvînt' este desemnată prin lat. *verbum*, gr. *lógos* (λόγος), fr. *mot*, engl. *word*, germ. *Wort*, let. *vārds*, rus. *slovo* (слово), magh. *szó*, finland. *sana*, swahili *nenó* etc. Examinînd această scurtă listă, observăm că între unele din cuvintele înșiruite există asemănări formale, cum sunt cele între germ. *Wort*, engl. *word*, let. *vārds* și lat. *verbum*, sau între magh. *szó*, finland. *sana*. Identitatea de sens și asemănările formale între aceste cuvinte din limbi diferite ne conduc la ipoteza înrudirii între cele patru, respectiv două limbi. Această ipoteză devine un fapt verificat dacă formele date apar ca rezultate ale unei evoluții cu caracter necesar, așadar ca efect al unor **l e g i f o n e t i c e**. Rezultă deci că asemănările lexicale, fonetice sau morfologice au un caracter sistematic și necesar doar cînd apar în limbi înrudite, fiind rezultatul unui proces de „moștenire” dintr-o limbă de bază comună. În mod similar, constatarea identității semantice și a asemănării formale, pe baza unor legi fonetice de transformare, între fr.

temps, ital. *tempo*; span. *tiempo* și rom. *timp*, ne conduce la concluzia că aceste limbi sunt înrudite, pe baza lat. *tempus*, etimonul comun al cuvintelor din respectiva serie. Există însă în toate limbile unități expresive a căror asemănare nu este indiciul unei înrudiri. Este vorba despre interjecții sau onomatopei care, ca expresii ale unor stări fiziologice sau psihologice general umane sau imitații ale unor sunete și zgomote din natură, se aseamănă între ele în mod întâmplător. De exemplu, interjecții precum *poc*, *fiș*, *bum*, receptate și notate ca atare de vorbitorii de limbă română, sunt „înțelese” fără dificultate de vorbitorii altor limbi. Prezența în limba maghiară a interjecției onomatopeice *kukorikú* nu este o dovadă că maghiara este o limbă înrudită cu franceza (*kokoriko*) sau româna (*cucurigu*). Tot astfel, prezența în română și chineză a corpului sonor *mama* cu sensul ‘mamă’ nu ne îndreptățește să stabilim o legătură de rudenie între cele două limbi.

6.2.1.6.2. Principiul creșterii progresive a diferențierilor lingvistice între limbi înrudite

Potrivit acestui principiu, deosebirile dintre limbi înrudite sunt cu atât mai mari cu cât ele sunt separate de intervale de timp mai mari. Altfel spus, asemănările dintre limbi înrudite sunt cu atât mai mari cu cât aceste limbi se află mai aproape de limba de origine. Aceste asemănări se referă la elemente de structură internă cum sunt forma sonoră, semnificația radicalilor lexicali sau a morfemelor.

Pentru a înțelege mai bine acest mecanism, să examinăm realizări diferite ale noțiunii de ‘frate’ în câteva limbi indo-europene. Forma primară, indo-europeană primitivă, reconstituită de lingviști, pe care o găsim în dicționarele etimologice, este **bhrāte(r)*. Din această formă trebuie să fi provenit o serie întreagă de cuvinte în limbi indo-europene diferite, cum sunt sanscr. *bhrāta*, v. sl. *bratŭ* (братъ), v. irl. *brathir*, got. *broþar*, lat. *frater*, gr. *fratēr* (φρατήρ). Gradul de asemănare dintre cuvintele de mai sus este relativ mare, ceea ce ne obligă să deducem că respectivele limbi sunt mai apropiate împreună de limba de origine decât, de exemplu, franceza, româna și italiana, limbi în care formele *frère*, *frate*, *fratello*, provenite din lat. *frater*, atestă evoluții mai recente. Mai depărtate de limba de origine, indo-europeană primitivă, ultimele trei limbi se mențin totuși în cadrul aceleiași familii.

6.2.1.6.3. Principiul necesității comparării cuvintelor și formelor care își au originea directă în limba primară

Un al treilea principiu al metodei comparativ-istorice impune obligația de a lua în calcul și a compara acele forme gramaticale sau radicali lexicali care își au realmente originea în limba primară, și nu inovațiile sau împrumuturile particulare în limbile comparate. În limbile înrudite, elementele care au o certă origine comună sunt în genere cuvintele care alcătuiesc vocabularul elementar (denumirile gradelor de rudenie, denumirile părților corpului omenesc, numele astrilor principali, verbele care denumesc acțiuni primare, numerele primare, pronumele) sau morfemele primare, necesare flexiunii verbale sau nominale. Pentru a lua un exemplu din domeniul romanic, să examinăm expresiile corespunzătoare lat. *octo* 'opt', *lacte(m)* 'lapte' și *directus* 'drept' în limbile română, italiană, franceză și spaniolă. Formele respective, *opt*, *otto*, *huit*, *och*, respectiv *lapte*, *latte*, *lait*, *leche* și *drept*, *diritto*, *droit*, *derecho*, pun în lumină nu doar evidenta înrudire între limbile în cauză, ci și una din legile fonetice care guvernează trecerea de la latină la limbile romanice, lege pe care o putem formula astfel: grupul consonantic *ct* din limba latină se transformă în română în *pt*, în italiană în *tt*, în franceză în *t*, iar în spaniolă în *ch*. Un alt exemplu. Compararea formelor verbale sanscr. *bhārami*, gr. *féro* (φέρω), lat. *ferro*, v. slav. *bero* (берѡ), got. *baíran*, toate cu înțelesul 'duc, port', ne furnizează pe de o parte radicalul indo-european primitiv **bher-*, dar și una dintre corespundențele fonetice: unui *bh* din limba sanscrită îi corespunde un *b* în vechea slavă și în gotică, și un *f* în greacă și latină.

6.2.1.6.4. Principiul regularității corespundențelor fonetice

Dacă punem în relație ultimul exemplu comentat cu cel de mai sus, privitor la 'frate', deducem un al patrulea principiu al metodei comparativ-istorice, și anume principiul regularității corespundențelor fonetice între limbi înrudite. Să mai vedem câteva exemple care să ilustreze acest principiu. Vocalei *î* (и) din slava veche îi corespunde în limbi înrudite un *u*, ca de exemplu: v. slav. *sīnŭ* (сѣнь) 'fiu', sanscr. *sūnūs*, lit. *sūnūs* 'bătrîn'. Siflantei inițiale *s* din cuvinte desemnând noțiunea de 'bătrîn', sanscr. *sānah*, got. *sinistra*, lit. *senas*, lat. *senex*, îi corespunde în alte limbi laringala *h*: zend. *hanō*, arm. *hin*, bret. *hen*. Laringalei *h* din germană îi corespunde în mod sistematic velara surdă *k* în limba latină:

hundert/centum ‘sută’, *habe* ‘am’/*capio* ‘prind’, *haupt/caput* ‘cap’. Vocalei *a* din sanscr. *prá-*, lit. *pra-*, got. *fra-* îi corespunde un *o* în alte limbi indo-europene: gr. *pro-* (*προ-*), lat. *pro-*, v. slav. *pro-* (*прѡ-*). Corespondențele de acest tip au un caracter inerent și necesar, rarele excepții trebuind să fie explicate prin acțiunea altor legi fonetice. Principiul regularității corespondențelor fonetice a fost întrebuițat și drept criteriu de clasificare a limbilor indo-europene. Pe baza corespondenței regulate între guturală (*k/h*) și siflantă (*s*) în cuvintele care desemnează noțiunea de ‘sută’, aceste limbi au fost împărțite în limbi de tip *kentum* (lat. *centum*, irl. *cet*, got. *hundert*) și limbi *satem* (sanscr. *çatam*, zend. *satəm*, vechi slav *soⁿtŭ* – *сѡтъ*).

6.2.1.6.5. Principiul gradului de relevanță diferit al asemănărilor lingvistice între limbi înrudite

Un al cincilea principiu al metodei comparativ-istorice se referă la gradul de relevanță diferit al asemănărilor lingvistice între limbi înrudite. Cele mai relevante în sensul dovedirii înruderii sunt fenomenele fonetice și cele de natură morfematic-gramaticală (radicali, afixe), iar cel mai puțin importante sunt asemănările de natură lexical-semantică și sintactică, întrucât aceste laturi ale limbilor prezintă un grad maxim de fluiditate și dinamism în orice limbă. În consecință, rigoarea metodologică ne-ar impune să așezăm față în față forme gramaticale concrete, de exemplu persoana a III-a plural a prezentului indicativ al verbului ‘a duce’: sanscr. *bhārant*, gr. *fērōnti* (*φέρωντι*), lat. *ferunt*, v. sl. *beroⁿtŭ* (*БЕРѢТЬ*), concluzia corectă fiind aceea că afixul *-nt-* este, pe lângă radicalul lexical comun, morfem comun limbilor în cauză și indică în toate persoana a III-a plural. Exemplul de mai sus se referă la un verb regulat. Un grad încă și mai mare de relevanță îl prezintă verbele neregulate, ca în cazul verbului ‘a fi’. Comparând formele pentru ‘(eu) sunt’ în câteva limbi indo-europene, de exemplu sanscr. *asmí*, v. sl. *jesmi* (*ЕСМЯ*), gr. *eimí* (*εἰμί*), arm. *em*, got. *im*, alb. *jam*, lat. *sum*, constatăm că *-m(i)-* a funcționat ca morfem pentru persoana I singular. Un grad maxim de relevanță îl au și formele pronominale, ca de exemplu cele pentru nominativ și acuzativ ale pronomelui personal de persoana I (‘eu’/‘mine’): sanscr. *aham/mam*, lat. *ego/me*, gr. *ego* (*ἐγώ*)/*me* (*με*), v. sl. *azŭ* (*АЗЪ*)/*me* (*МЕ*), got. *ik/mik* etc.

Relevanța superioară a radicalilor primari, în asociere cu principiul regularității corespondențelor fonetice, a permis învățaților indo-europeniști reconstituirea unui număr apreciabil de radicali indo-europeni

primitivi, pornind de la unități lexicale atestate în limbile indo-europene istorice cunoscute. De exemplu, pentru noțiunea de 'lup' s-a reconstituit forma indo-europeană primitivă **ul^hos*, pe baza elementelor fonetice comune și corespondente ale cuvintelor care denumesc lupul în limbi indo-europene bine cunoscute: sanscr. *vṛkaḥ*, gr. *lykos* (λύκος), lat. *lupus*, v. sl. *vŭlkŭ* (ВѢЛКЪ), cf. germ. *Wolf*, engl. *woolf* etc.

6.2.1.6.6. Principiul aplicării comparației între fenomene lingvistice situate în stadii de evoluție echivalente

Aplicarea comparației între fenomene lingvistice situate în stadii de evoluție echivalente reprezintă o altă cerință a metodei comparativ-istorice. Pentru obținerea unor rezultate valabile, este absolut obligatoriu să se compare între ele, de pildă, greaca veche, latina și slava veche, dar nu latina și rusa sau poloneza, sau bulgara și franceza, deoarece latina și slava veche reprezintă trepte relativ echivalente ale desprinderii din indo-europeana comună, pe când rusa, polona și bulgara evoluează din slava veche, iar franceza din latină. Este în schimb legitimă compararea limbilor rusă, polonă și bulgară, respectiv a românei și francezei. Termenul comun pentru rusă, polonă și bulgară este slava comună, pe când pentru română și franceză acest rol îl joacă limba latină. Vom echivala așadar lat. *frater* cu v. sl. *bratŭ* (БРАТЪ), dar rom. *frate* și fr. *frère* cu lat. *frater*, iar rus. *братъ* și bulg. *брат* cu pol. *brat*.

6.2.1.6.7. Principiul abordării în paralel a evoluției semantice și a celei fonetice sau morfologice

O a șaptea cerință metodologică a comparativismului istoric impune abordarea în paralel a evoluției semantice și a celei fonetice sau morfologice. Dacă de multe ori un complex sonor oarecare poate desemna același referent extralingvistic în limbi înrudite (vezi *supra*, exemplele privitoare la 'frate' sau 'lup'), nu rare sunt cazurile când semnificația primară în limbi înrudite este diferită, în aceste cazuri factorul formal jucând rolul decisiv în atestarea înrudirii. Un exemplu de acest tip ne oferă următoarele serii lexicale. Vechiului slav *gradŭ* (ГРАДЪ) 'oraș' îi corespund lat. *hortus* și germ. *Garten*, ambele cu sensul de 'grădină'. Complexul sonor vechi slav *beregŭ* (БЕРЕГЪ) desemnează noțiunea de 'mal, țarm', pe când corespondentul său în germană, subst. *Berg*, desemnează 'muntele'. În ambele exemple, observăm un paralelism între

corespondența fonetică (*g*, respectiv *b*) și conținutul semantic. Aplicarea corectă a acestui principiu ne obligă să distingem adevărata relație etimologică între germ. *haben* ‘a avea’ și lat. *capio* ‘a apuca, a prinde’, întrucît, de regulă, unui germ. *h* la început de silabă îi corespunde în limba latină un *c*. De aceea, corespondența fonetică germ. *h*/lat. *c* ne obligă să recunoaștem o asemănare și la nivelul conținutului. Dimpotrivă, identitatea semantică între germ. *haben* ‘a avea’ și lat. *habere* ‘idem’ este întâmplătoare și nu are nimic de a face cu cvasi-identitatea formală a celor două verbe.

6.2.1.6.8. Principiul limitării în timp a acțiunii unei legi fonetice

Un al optulea principiu metodologic al comparativismului istoric postulează limitarea în timp a acțiunii unei legi fonetice, ca și, implicit, a persistenței unei corespondențe fonetice sistematice între limbi înrudite. Aplicarea acestui principiu permite distincția clară între cuvintele moștenite de la limba de origine și cele împrumutate ulterior fie din aceeași limbă de origine, fie dintr-o limbă strîns înrudită. În vreme ce cuvintele moștenite se supun acțiunii legilor fonetice ale „trecerii” de la „limba-mamă” la „limba-fiică”, cele împrumutate suferă doar transformări minime, de natură fonetică sau impuse de regulile specifice ale adaptării la sistemul derivativ sau morfologic al limbii împrumutătoare. Substantivul latinesc *fructus* a fost, de exemplu, moștenit în limba română sub forma *frupt* (menținută astăzi doar în expresia *mîncare de frupt*), cu transpunerea normală a grupului consonantic lat. *ct* în rom. *pt*, ca și în *lapte* (< lat. *lactem*) sau *opt* (< lat. *octo*) etc. Același etimon latinesc *fructus* a fost împrumutat pe cale cultă în româna modernă și adaptat sub forma *fruct*, cu *ct* din latinește păstrat intact, întrucît legea fonetică de trecere de la *ct* la *pt* nu mai funcționează de multă vreme în limba română. În mod similar, adjectivul românesc *chiar* ‘limpede’, rezultat din transformarea lat. *clarus* (ca și *ochi* din lat. pop. *oculus*) și păstrat astăzi în româna comună doar în expresia *apă chioară*²¹, creată prin etimologie populară de la expresia **apă chiară* ‘apă limpede’, a fost dublat mult mai tîrziu, în epoca modernă, prin împrumutul savant *clar*.

Aplicarea acestui principiu de metodă constituie un mijloc important în acțiunea de explicare a formei unor cuvinte, în relație cu perioada din devenirea unei limbi în care cuvîntul a intrat în limba respectivă. De

21: În graiurile din nord-vestul țării, adjectivul *chiar*, *chiară*, *chiari*, *chiare* este încă activ. În româna contemporană, urmașul lat. *clarus* este adv. *chiar*.

exemplu, forma tradițională a antroponimului *Iisus Hristos*, nume cu o uriașă încărcătură simbolică și culturală, atestă cu mare claritate pătrunderea sa în limba română relativ târziu, și anume în perioada slavonismului cultural la români (secolele al X-lea – al XVI-lea), ca împrumut cult din limba slavonă (← slavon. *Иисусъ Христосъ*), unde pătrunsesse din greaca bizantină ecleziastică (*Ἰησοῦς Χριστός*). Pînă la înlocuirea sa cu actuala formă, acest nume, moștenit din latina populară alături de cuvinte din seria terminologică creștină primară precum *Dumnezeu* (< lat. *Dominus deus*), *păresimi* (< lat. *quadragesima*), *paști* (lat. *pashae*), *păgîn* (< lat. *paganus*), *Sînnicoară* (< lat. *Sanctus Nicolaș*) etc., trebuie să fi sunat **Jezu Creștu*, cf. *creștin* (< lat. *christianus*)²². Un alt exemplu: din faptul că legea fonetică a transformării lui *á + n* din cuvintele latinești în *î* (*canem* > *cîne*, *panem* > *pîne*, *manus* > *mînă*) nu acționează și asupra împrumuturilor vechi slave de tipul *rană* (< v. sl. *rana*) se poate deduce că în secolele al VIII-lea – al XI-lea, perioadă de maximă intensitate a interferenței lingvistice româno-slave, acțiunea ei încetase. Pe această bază se poate conchide că limba română își definitivase deja un sistem fonologic înainte de venirea slavilor și de simbioza slavo-română.

În practica cercetărilor comparativ-istorice, principiile enunțate mai sus sunt aplicate în mod complementar și cel mai adesea simultan.

6.2.2. Metoda reconstrucției interne

Această metodă se situează în prelungirea metodei comparativ-istorice, ale cărei principii generale le utilizează în scopul de a stabili, pe cale inductivă, pornind de la fapte cunoscute, unele structuri sau unități lingvistice (foneme, morfeme, radicali lexicali etc.) neatestat documentar. Mai mult încă, pornind de la stadiile cunoscute din istoria unei limbi, specialiștii pot în principiu reconstitui nu doar unități separate, ci întregi secvențe din structura limbii în stadiul avut în vedere, cum ar fi sistemul vocalic sau cel consonantic, paradigma conjugării sau a declinării, sistemul derivativ etc.

Metoda reconstrucției interne se aseamănă, în linii mari, cu minuțioasa și ingenioasa procedură a paleontologilor, prin care se reconstituie morfologia anatomică a unui animal care a trăit în urmă cu milioane de ani pornindu-se de la câteva elemente dispartate ale scheletului său.

22. Am tratat pe larg aceste aspecte în art. *Un caz de inconsecvență ortografică cu motivație confesională: I(i)sus H(ch)ristos*, în „Idei în dialog”, nr. 8 (11), august 2005, p. 13-16.

Dorința de cunoaștere și curiozitatea științifică ne pot conduce pînă acolo încît să încercăm să reconstituim în ansamblul său o limbă sau o anumită varietate istorică a ei, neatestată, pe baza materialului oferit de fazele care ne sunt cunoscute și atestate documentar. Se pot cita în acest sens încercările savanților germani A. Schleicher și H. Schuchardt de a reconstitui indo-europeana primitivă, respectiv sistemul vocalic al latinei populare. În cunoscuta sa lucrare *Vokalismus des Vulgärlateins*, devenită clasică, Schuchardt a realizat o excelentă reconstituire a sistemului vocalic dintr-o fază istorică a limbii latine lacunar atestată în documente, pornind de la interpretarea comparativă a sistemelor vocalice ale limbilor romanice, dar și a datelor culese din izvoarele epigrafice.

Mai poate fi amintită în acest sens și lucrarea lui Haralamb Mihăescu *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, București, 1960, care ne propune descrierea gramaticii și a vocabularului varietății balcanice a latinei populare, efectuată pe baza inscripțiilor din provinciile respective ale Imperiului Roman. Pentru domeniul românesc putem cita de asemenea lucrarea *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, publicată de Sextil Pușcariu la Halle, în anul 1910, care reprezintă prima încercare de reconstituire a protoromânei („stră-româna”), adică a acelu stadiu al limbii noastre care este anterior separării dialectelor. În acest scop, savantul clujean a interpretat datele oferite de dialectele și graiurile limbii române din perioade mai recente, procedînd la reconstituirea unor forme primare, din care s-au dezvoltat ulterior varietățile istorice cunoscute. Pe această cale a reconstrucției interne se vor înscrie majoritatea cercetătorilor români care s-au ocupat cu istoria limbii române (A. Philippide, O. Densusianu, Al. Rosetti, Gh. Ivănescu), ca și autorii de studii etimologice și cei ai marilor dicționare ale limbii române. Dacă, pornind de la un etimon cunoscut și trecînd prin etape atestate documentar sau măcar presupuse ale evoluției formale și semantice, relația genealogică este relativ facil de stabilit, procesul intelectual al reconstrucției interne, pornind dinspre prezent spre trecut, nu este lipsit de riscuri, rezultatele avînd oricum un caracter mai mult sau mai puțin probabil și ipotetic. Să exemplificăm. Pentru rom. *coapsă* sau *foaie* lucrurile sunt, din punct de vedere etimologic, limpezi, întrucît etimoanele latinești *coxa* și *folia* sunt bine cunoscute din texte și au avut urmași și în alte limbi romanice (dalm. *kopsa*, reto-rom. *cossa*, fr. *cuisse*, prov. *cueissa*, cat. *cuxa*, sp. *cuja*, respectiv it. *foglia*, fr. *feuille*, sp. *hoja*, port. *folha*); nu la fel de simplă

este operația de reconstituire a etimonului rom. *fluture* sau *flămînd*. Pentru *fluture*, în I.-A. Candrea/O. Densusianu, *Dicționar etimologic al limbii române. Elementul latin*, București, 1914, s.v., se reconstituie un latinesc neatestat **flutululus* (< *flutare* 'a filfii'), cf. it. *fiutola* 'specie de fluture de talie mică'. Din existența corespondentului *fluturë* în albaneză, interpretat nu ca un împrumut din latină în această limbă, ci ca un cuvînt moștenit din substratul iliric, G. Ivănescu a dedus un alt etimon al cuvîntului românesc, trimițînd către un probabil radical traco-getic. Pentru rom. *flămînd*, prezent și în aromână (*flămunt*), megl. (*flămund*) și istr. (*flămînt*), în I.-A. Candrea/O. Densusianu, *dicț. cit.*, s.v., se propune etimonul latin neatestat **flamabundus* (< *flamma* 'flacăra'), care presupune o asociere semantică între ideile de 'foame' și 'arsură'; alți lexicografi, ca de exemplu A. Cioranescu, *Dicționar etimologic al limbii române*, București, 2001, pornesc de la adj. latinesc atestat *famelicus* 'înfometat'. De data aceasta, forma presupusului etimon explică cu greu evoluția fonetică spre limba română. Reconstrucția etimonului latinesc neatestat **credentia* (< *credere*) al rom. *credință* este însă sigură, datorită corespondenței perfecte atît la nivel formal, cît și semantic între cuvîntul original și urmașii săi romanici (it. *credenza*, vechi sard. *credença*, logud. *credenzia*, vechi fr. *crédence*, port. *crença*, cat. *creansa*).

Un grad înalt de probabilitate a formelor reconstruite se poate obține în privința sistemului fonetic și a celui morfologic, deoarece, pe de o parte, numărul fonemelor și al morfemelor unei limbi este limitat, iar pe de altă parte, schimbările fonetice și cele morfologice sunt foarte regulate²³. În literatura de specialitate există lucrări în care găsim descrieri amănunțite ale sistemului fonetic al limbii române în diferite faze din evoluția sa istorică (în faza de trecere de la latină la română, în româna primitivă, româna preliterară etc.)²⁴. Aceste descrieri au fost obținute pe baza principiilor reconstrucției lingvistice. În orice gramatică istorică a limbii române vom găsi liste ample cu transformările fonetice de la latină la română, transformări care explică formele reconstituite ale

23. Cf. Émile Benveniste, *Probleme semantice ale reconstrucției*, în BENVENISTE, *Probleme...*, I, p. 273: „În general, criteriile unei reconstrucții formale sunt stricte, deoarece decurg din reguli precise, de la care nu ne putem abate decît pentru a propune altele, mai exacte. Întregul aparat al foneticii și al morfologiei intervine pentru a susține sau a respinge aceste încercări”.

24. Vezi, de exemplu, G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Editura Junimea, Iași, 1974, capitolele dedicate „schimbărilor fonetice” în cadrul descrierii limbii române în epocile succesive ale evoluției sale.

unor cuvinte, în faze istorice intermediare ale limbii, între punctul de pornire, limba latină, și stadiul actual. Cîteva exemple: lat. *lingua* > **lengua* > **lembă* > *limbă*; lat. *ecce iste* > **eccestu* > **acest*; lat. *imperator* > **emperatu* > **ămperatu* > *împărat*. Formele marcate cu asterisc sunt neatestare, obținute prin reconstrucție.

Dacă am descoperi texte din epocile respective care să ateste cuvintele în cauză, este foarte probabil ca formele atestate să fie identice cu cele reconstituite de lingviști. Este exact ceea ce se întîmplă cu cîteva sute de cuvinte latinești populare, a căror formă, deosebită de cea din latina clasică, este înregistrată de către un cărturar roman anonim din secolul al III-lea d.Hr., care recomanda evitarea în vorbire a formelor neliterare. Cunoscută sub numele de *Appendix Probi*, întrucît s-a păstrat într-un manuscris din secolul al VII-lea al gramaticii lui Probus, această listă conține glose prescriptive de tipul: *auris non oricla; oculus non oclus; nurus non nura* etc., cel de-al doilea termen fiind socotit greșit prin raport cu primul, care aparținea latinei clasice. Or, tocmai acești termeni „corupți” stau la baza unor serii lexicale în limbilor romanice: it. *orecchio*, fr. *oreille*, prov. *aurelha*, cat. *orella*, sp. *oreja*, port. *orelha*, rom. *ureche*; it. *occhio*, fr. *œil*, prov. *uelh*, sp. *ojo*, port. *olho*, rom. *ochi*; it. *nuora*, v. fr. *nuere*, prov. *noro*, sp. *nuera*, port. *nora*, rom. *noră*.

În domeniul indo-europenisticii generale, un exemplu strălucit de întrebuițare a metodei reconstrucției interne este lucrarea lui Ferdinand de Saussure *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* (1878), în care pe atunci tînărul cercetător a reconstituit sistemul vocalic al indo-europenei primitive. Noutatea teoretică introdusă de Saussure a constat în disocierea elementelor lingvistice funcționale, a fonemelor, în cadrul unui sistem de corelații. Pornind de la observația făcută de predecesori că în sistemul indo-european primitiv principala alternanță fonetică era cea de tipul *e/o/a*, Saussure a reconstituit întregul microsistem al alternanțelor sonantei *ă* cu vocalele lungi *ē*, *ō* și *ā*. Această sonantă *ă*, căreia Saussure îi atribuia o valoare abstractă, funcționa ca fonem în cadrul sistemului, alături de alte sonante precum *l*, *r*, *m*, *n*, *i*, *u*. Ulterior, pe baza acestei distincții saussuriene, cercetători precum A. Meillet, J. Kurilowicz și H. Pedersen au încercat să determine atît numărul exact, cît și caracteristicile fonetice ale tuturor sonantelor presupuse a fi existat în indo-europeana comună.

În sfera faptelor morfologice, rezultate remarcabile în direcția reconstrucției interne indo-europene a obținut Émile Benveniste. Observînd că, în cadrul flexiunii nominale indo-europene, un tip foarte vechi,

aşa-numita flexiune imparisilabică sau heteroclită, manifesta și o alternanță consonantică în temă (cf. lat. *lepus* – *leporis*, gr. *ἕλας* – *ἕλακος*, sanscr. *yakṣi* – *yakṣāh*, hittit. *watar* – *wetanaš*), acest învățat deduce că sunetele alternante (*n*, *r*, *l*, *i*) au avut, într-o etapă preistorică, rolul de formați preflexionari cu funcții distinctve multiple.

6.2.3. Metoda geografiei lingvistice

Această metodă circumscrie un domeniu de cercetare delimitat de repartiția spațială a limbilor, dialectelor și sub-dialectelor, adică de diferențierile diatopice în interiorul unei limbi istorice sau al unei familii de limbi. Geografia lingvistică este un domeniu de graniță, intersectînd cu dialectologia istorică și cu cea descriptivă, cu gramatica istorică și istoria limbii, cu sociolingvistica și interlingvistica etc. Obiectivul primar al acestei metode constă în înregistrarea faptelor lingvistice dialectale și reprezentarea lor în spațiu, cu ajutorul *hărților lingvistice*. Etapele principale ale cercetărilor de geografie lingvistică sunt: 1) elaborarea chestionarelor, 2) pregătirea și desfășurarea anchetelor dialectale și 3) interpretarea datelor și redactarea hărților lingvistice.

Un chestionar dialectal este o listă de întrebări concepută de cercetători în scopul „fotografierii”, al fixării, pe cît posibil de corect, complet și nuanțat, a unui anumit dialect sau a graiului unei comunități lingvistice definite (sat, comună, regiune etc.). Răspunsurile la întrebările cuprinse în chestionar, date de subiecții examinați („informatorii dialectali”), trebuie să ofere material de natură fonetică, lexicală și gramaticală, suficient pentru a se putea realiza obiectivele propuse de dialectologi. De aceea, întrebările cuprinse în chestionar trebuie să fie bine cumpănite, așa încît să acopere zone cît mai diverse ale realității și să stimuleze întrebuintarea cît mai „naturală”, în prezența anchetatorului, a varietății lingvistice studiate. În funcție de scopul urmărit de inițiatorii unui chestionar dialectal, numărul întrebărilor poate fi mai mare sau mai mic. Referindu-ne la domeniul românesc, dacă primele chestionare dialectale conțineau un număr relativ restrîns de întrebări (B.P. Hasdeu – 206; G. Weigand – 114), în chestionarele ulterioare numărul întrebărilor a ajuns foarte mare (Sever Pop – 2.200; Emil Petrovici – 4.800). Efectuarea cu succes a unei anchete dialectologice implică o serie de exigențe și principii, dintre care cel mai important este principiul obiectivității. În alegerea celor mai potriviți subiecți ai anchetei, ca și a momentului optim al archetării, cercetătorul trebuie să dovedească o maximă atenție și

detașare, pentru a evita eventualele intruziuni ale propriei subiectivității în procesul înregistrării faptelor de limbă. Acest deziderat se realizează în mod optim în cadrul anchetelor directe, când persoana care anchetează este specialistul care a redactat chestionarul. Uneori însă, și în special atunci când este nevoie de anchetarea unor zone foarte largi, cu zeci sau sute de puncte de anchetă, se apelează și la ancheta indirectă, chestionarul respectiv fiind completat la fața locului de un nespecialist (de regulă, un intelectual al satului, învățător, preot, notar).

În alegerea informatorilor, anchetatorul se orientează ferm, în funcție de scopul urmărit. Dacă intenționează să înregistreze fapte de limbă arhaice sau strict regionale, va conduce ancheta, de regulă, în rîndul femeilor (cunoscute prin caracterul mai conservator al vorbirii lor), al bătrînilor sau al persoanelor care nu s-au deplasat din spațiul lor nativ. Dacă, dimpotrivă, se urmărește studiul fenomenelor de interferență între graiuri sau între graiuri și limba literară, vor fi anchetați subiecți cu un grad mai înalt de instrucție școlară sau persoane care se deplasează frecvent în alte zone. Importantă este, de asemenea, stabilirea numărului și a repartiției topografice a punctelor de anchetă. Când se urmărește realizarea hărții lingvistice a unei zone mai restrînse, numărul punctelor anchetate poate fi mai mare pe unitatea de suprafață, în acest caz și imaginea obținută fiind mai amănunțită și mai complexă. Dimpotrivă, când zona avută în vedere este mai amplă, concentrarea punctelor cercetate va fi, inerent, mai rarefiată.

Realizarea principiului rigurozității și al obiectivității înregistrării faptelor lingvistice impune și realizarea unui instrumentar adecvat. În dialectologia modernă se utilizează instrumente de înregistrare electronică, iar pentru transpunerea grafică a materialului cules, în toată diversitatea sa, au fost elaborate sisteme complexe de notare fonetică, în cadrul cărora literele alfabetului latin au fost completate cu numeroase grafeme și semne diacritice menite să transpună cele mai fine nuanțe de rostire. Materialul obținut prin cercetările de teren este fructificat în atlasurile lingvistice, la care se adaugă lucrări cu caracter auxiliar, cum sunt monografiile dialectale, culegerile de texte dialectale sau glosarele dialectale. Foarte utile și sugestive pentru reprezentarea repartiției teritoriale a unor fenomene lingvistice punctuale (fonetice, morfologice, lexicale) sunt hărțile lingvistice. Pentru cunoașterea nivelului sintactic și stilistic al varietății dialectale cercetate sunt alcătuite culegerile de texte dialectale.

Din punct de vedere istoric, ca metodă științifică, geografia lingvistică s-a dezvoltat în epoca modernă, mai concret în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, când interesul cercetătorilor s-a orientat cu precădere spre aspectele dinamice ale limbilor vii, inclusiv spre varietățile dialectale locale. Sporadice și nesistematice, observații asupra diferitelor graiuri sau dialecte nelitere se întâlnesc însă și în secolele anterioare, la învățați precum Dante Alighieri (*De vulgari eloquentia*) și G.W. Leibniz. Într-o primă etapă de dezvoltare a metodei geografiei lingvistice, interesul cercetătorilor pentru graiurile populare s-a concretizat mai ales în elaborarea de glosare dialectale și culegeri de texte. În această serie se cuvine citată monumentală culegere de *Povești populare germane* a fraților Jacob și Wilhelm Grimm, publicată în anul 1812, în care graiul popular este reprodus de editori ca atare. Între lucrările lexicografice orientate spre graiurile populare sunt de amintit, pentru această perioadă a începuturilor, *Vocabulario siciliano etimologico, italiano e latino* de M. Pasqualino (5 vol., 1785-1795), *Del dialetto napoletano* de F. Galiani (1799). Demnă de menționat în acest context este și culegerea de texte populare din limbile romanice publicată în 1873 de E. Picot cu titlul *Documents pour servir à l'étude des dialects romains*.

Întemeietorul dialectologiei științifice este socotit învățatul italian G. I. A s c o l i (1829-1907), editor al primei publicații de dialectologie, *Archivio glottologico italiano*, în care și-a publicat și principalele sale opere: *Saggi ladini* (1873), *Schizzi franco-provenzali* (1878), *L'Italia dialettale* (1882-1885). Geografia lingvistică și-a delimitat însă un domeniu de cercetare și principii proprii o dată cu publicarea primelor atlase lingvistice. Cel dintâi atlas lingvistic realizat pe baza unei anchete directe a fost publicat în anul 1881, la Paris, de către lingvistul elvețian Jules Gilliéron (1854-1926). Intitulată *Petit atlas phonétique du Valois roman (Val du Rhône)*, această lucrare are 38 de pagini de text și 30 de hărți cu fenomene lingvistice. În același an, 1881, apare la Strassburg și prima fasciculă, cuprinzând 6 hărți, din lucrarea lui G. Wenker, *Sprachatlas von Nord- und Mitteldeutschland*, redactată pe baza unor anchete indirecte, în care se prezintă particularitățile fonetice ale principalelor dialecte ale limbii germane.

O dată cu secolul XX se începe elaborarea și publicarea atlaselor lingvistice naționale. Între 1902 și 1910 apare *Atlas linguistique de France* de J. Gilliéron și E. Edmont, iar între 1928 și 1940, K. Jaberg și J. Jud, elevi ai lui J. Gilliéron, publică lucrarea *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*, în 8 volume. Limba română a beneficiat și ea, încă

de timpuriu, de un atlas lingvistic, prin opera romanistului și balcanologului german Gustav Weigand: *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes*, Leipzig, 1909. Întrebuinșind un sistem de transcriere fonetică inventat de autor, această operă conține 67 de hărți, consacrate mai cu seamă unor fenomene fonetice, și se bazează pe anchete directe efectuate de autor, care a străbătut în acest scop peste 13 000 de kilometri prin țara noastră.

Pentru domeniul iberic amintim *Atlas linguistico de Catalunya* (1923-1939) de A. Griera, care a mai publicat în anul 1960 și un *Atlas linguistico d'Andorra*. Dialectologul spaniol a condus un colectiv de cercetători care a efectuat între anii 1925 și 1930 anchete dialectale sistematice pentru atlasul lingvistic al Spaniei. Primul volum, consacrat foneticii, a apărut la Madrid în anul 1962, sub titlul *Atlas de la Peninsula Iberica*. Între 1925 și 1964, sub conducerea inițială a lui Mateo Bartoli și, ulterior, a lui U. Pellis, s-au realizat anchetele dialectale pentru *Atlas linguistico italiano*.

În afară de atlasele lingvistice naționale, în ultimele decenii au fost elaborate și publicate numeroase atlase lingvistice regionale, care permit un studiu mai nuanțat și mai aprofundat al fenomenelor de limbă. Cu titlu de exemplu, amintim câteva asemenea atlase, dintre primele publicate: *L'Atlas linguistique de la France: Corse* (1914-1919) de J. Gilliéron și E. Edmont, *Atlas linguistique des Vosges méridionales* (1917) de O. Bloch, *Atlante linguistico-etnografico italiano della Corsica* (1933-1942) de G. Botiggioni și H. Guiter, *Atlas linguistique des Pyrénées Orientales* (1965) de H. Guiter, *Atlas linguistique et ethnographique de la Champagne et de la Brie* (1966) de H. Bourcelet.

Un alt tip de atlas este cel plurilingv, orientat în special spre domeniul lexical. Prin elaborarea unor asemenea atlase plurilingve se poate urmări, de exemplu, reprezentarea spațială a unor elemente lexicale aparținând unor terminologii (floră, faună, meșteșuguri, navigație etc.) în diferite limbi. Dintre atlasele plurilingve amintim *Atlasul lingvistic slav* și *Atlasul lingvistic mediteranean*. Cea mai cunoscută lucrare de acest tip este *Atlas linguarum Europae*, elaborat de un colectiv de cercetare internațional din care fac parte și cercetători români.

Stimulați de exemplul lui G. Weigand, lingviștii români iau în discuție, în cadrul primelor congrese ale Societății Filologilor Români, în anii 1925 și 1926, oportunitatea alcătuirii *Atlasului lingvistic român* (ALR). Sarcina concretizării acestei inițiative și-a asumat-o Sextil Pușcariu (1877-1948), care a format inițial un grup de cercetare împreună cu Sever Pop (1901-1961) și Emil Petrovici

(1899-1968), cărora li s-au alăturat ulterior Th. Capidan (1879-1953) și Șt. Pașca (1901-1957). La anchetele de teren care au urmat, au mai participat și Gr. Nandriș (1895-1968) și I. Mușlea (1899-1966). Pe parcursul anchetelor și în prelucrarea materialului, autorii ALR au adoptat principiile dialectologiei romanice formulate de J. Gilliéron, K. Jaberg și J. Jud: pluralitatea chestionarelor, îmbinarea perspectivei lingvistice cu cea etnologică, gruparea hărților pe sfere semantice, adnotări pe marginea hărților, folosirea desenelor și a schițelor pe hărți, marcarea grafică a izoglozelor etc.

ALR are două părți: ALR I și ALR II, conform rețelelor de anchetă complementare ale lui S. Pop (305 puncte) și E. Petrovici (86 de puncte). Informatorii au fost în general neștiutori de carte. Chestionarul lui S. Pop avea 2.160 de întrebări, iar cel al lui E. Petrovici 4.800 de întrebări din domenii diverse ale vieții țărănești tradiționale. Anchetele s-au desfășurat între anii 1929 și 1938. Materialul cules nu a fost publicat în întregime, ci doar atât cât au putut cuprinde trei volume, primele două redactate de S. Pop, al treilea de E. Petrovici:

1. ALR I, I, hărțile 1-150 – *Părțile corpului omenesc și boalele lui*, Cluj, 1938.
2. ALR I, II, hărțile 151-302 – *Familia, nașterea, botezul, copilăria, nunta, moartea*, Sibiu-Leipzig, 1942.
3. ALR II, I, hărțile 1-196 – A. *Corpul omenesc, boale (și termeni înrudiți)*. B. *Familia, nașterea, copilăria, nunta, moartea, viața religioasă, sărbători*. C. *Casa, acareturile, curtea, focul, mobilierul, vase, scule*, Sibiu-Leipzig, 1940.

Fiecăruia dintre aceste trei volume de format mare îi corespunde și un volum de dimensiuni mici, cu hărți colorate, intitulat *Micul atlas lingvistic român* (ALRM), publicate simultan și în paralel cu volumele de mari dimensiuni.

Ulterior, pe baza materialului strâns de E. Petrovici, dar rămas necartografiat, un colectiv de cercetători condus de I. Pătruț a redactat și publicat șapte volume (1956, 1961, 1965, 1966, 1969, 1972) din *Atlasul lingvistic român. Serie nouă* (ALRSN). Primele cinci volume conțin hărți referitoare la lexic (agricultură, morărit, păstorit, vânătoare, școală, familie, mâncăruri, caracter, jocuri etc.), iar ultimele două volume, hărți referitoare la fenomene morfologice. Și această serie de atlase mari este însoțită de trei volume de atlase de mici dimensiuni, cu hărți colorate, publicate între 1956 și 1967 de E. Petrovici, sub titlul *Micul Atlas lingvistic pe regiuni. Serie nouă* (ALRM-SN).

În ambele sale serii, cea veche și cea nouă, ALR este socotit una dintre cele mai bune lucrări de acest tip. Redactarea sa a permis studierea și clarificarea unor probleme importante de istoria limbii române, cum sunt: repartiția dialectală în spațiul daco-românesc, caracteristicile lingvistice specifice ale diferitelor arii dialectale și ale zonelor de tranziție, interferențele reciproce dintre graiurile daco-românești și dintre acestea și limba literară, relațiile interlingvistice ale limbii române cu limbile popoarelor vecine etc.

La începutul anilor '60 ai secolului XX, Academia Română a preluat inițiativa elaborării *Noului atlas lingvistic român pe regiuni* (NALR). A fost elaborat un chestionar comun pentru toate regiunile, conținând 253 de întrebări, și s-a fixat o rețea foarte densă (1.100 puncte de anchetă), acoperind întregul spațiu daco-românesc. Colective de specialiști din institutele de specialitate de la București, Iași, Cluj și Craiova au redactat și publicat deja mai multe volume din NALR-Banat, NALR-Oltenia, NALR-Moldova și Bucovina, NALR-Maramureș, NALR-Muntenia și Dobrogea, NALR-Transilvania. Finalizarea acestei vaste lucrări colective va înscrie geografia lingvistică românească pe un loc proeminent în contextul cercetării de specialitate, asigurând variantelor regionale românești (dialecte și subdialecte) o corectă „fotografiere”, în scopul unor potențiale abordări descriptive sau explicative viitoare.

6.2.4. Metode analitice structurale

Dacă secolul al XIX-lea a fost o eră a istorismului în cercetarea limbilor, secolul următor a fost o epocă a descriptivismului. Structuralismul, curent care, în descendența teoriilor saussuriene, s-a impus ca doctrină dominantă în câmpul cercetărilor lingvistice, și-a propus să acopere neajunsurile metodei comparativ-istorice, socotită a fi insuficientă prin lipsa unei distincții clare între ceea ce în limbă este sincron și ceea ce este diacronic și prin accentul excesiv pus pe dimensiunea evolutivă a limbilor. În consecință, structuraliștii se vor situa programatic într-o perspectivă consecvent descriptiv-sincronică, încercând să inventeze tipuri de abordare de maximă rigoare științifică în disocierea și definirea funcțiilor și a relațiilor specifice ale semnelor lingvistice în cadrul diverselor niveluri structurale ale limbajului. Dacă, urmând perspectiva comparativ-istorică și întrebuițind concepte-cheie precum *schimbare*, *lege fonetică*, *analogie*, cercetătorii urmăreau în special fenomenele dinamice din existența limbilor, structuraliștii se arată preocupați cu precădere de alcătuirea internă a fiecărei limbi în parte, văzută ca fiind

ceva static și stabil, întrebându-se în acest scop concepte operaționale precum structură, sistem, opoziție, funcție etc. În urma operației de descriere a limbilor concrete, lingviștii structuraliști vizează obținerea unor modele descriptive ale limbajului uman în genere, a unor scheme valabile pentru toate limbile. Dincolo de apreciabila lor diversitate, metodele de analiză structurală tind așadar spre o acută formalizare a descrierii lingvistice, degajând, pe cale inductivă, generalul de accidental, ceea ce este constant de ceea ce este variabil în structura și funcționarea limbilor. Punând în practică exigența saussuriană referitoare la exactitatea și caracterul necesar non-contradictoriu al descrierii lingvistice, învățați precum Leonard Bloomfield (1887-1949), Louis Hjelmslev (1899-1965), André Martinet (1908-), Noam Chomsky (1928-) sau Eugenio Coseriu (1921-2002) ajung la constituirea unui inventar conceptual și terminologic extrem de precis și a unui bogat repertoriu de proceduri, corespunzătoare necesităților unei analize proprii, adecvate și autonome a fenomenului lingvistic.

Cele mai cunoscute și mai clar conturate metode de analiză structurală care s-au impus și au creat adevărate școli sunt: analiza funcțională, analiza distribuțională, analiza în constituenți imediați, analiza în trăsături distinctive și metoda generativ-transformațională.

6.2.4.1. Metoda analizei funcționale

Promotorii acestei metode își propun drept obiectiv reducerea infinității fenomenelor concrete ale limbii, manifestate prin acte concrete de vorbire, la un număr restrâns de invariante, adică de unități lingvistice stabile, cu rol determinant în realizarea funcției (socotită de structuraliști fundamentală) comunicativ-referențială a limbajului. După cum putem constata la HJELMSLEV, *Prolegomene...*²⁵, p. 119 și urm., analiza funcțională se întemeiază pe distincția între formă și conținut. Principalele concepte operaționale ale acestei metode sunt: variantă / invariantă, funcție distinctivă, comutare și substituție. Se consideră că, datorită relației inerente dintre planul expresiei și cel al conținutului, orice modificare reală în cadrul unuia dintre aceste două planuri antrenează o modificare echivalentă în

25. Tipărită mai întâi în 1943, capodopera lui Louis Hjelmslev *Prolegomene la o teorie a limbii*, fundamentează, sub numele de *glosematică*, propus de autor, una dintre cele mai coerente doctrine lingvistice moderne.

cadrul celuilalt. Aceste modificări dintr-un plan care determină modificări echivalente în celălalt plan se numesc *invariante lingvistice*. Dacă o modificare într-unul din cele două planuri, al expresiei sau al conținutului, nu determină o modificare echivalentă în planul celălalt, atunci avem de a face cu o *variantă* a aceleiași unități lingvistice funcționale. Acest tip de analiză are în vedere rețeaua de relații *paradigmatice* în care sunt angrenate semnele lingvistice în cadrul unui sistem dat, adică relațiile bazate pe opoziție și excludere (v. *infra*, § 10.4.2). Finalitatea analizei funcționale este aceea de a alcătui inventarul de invariante ale limbii cercetate, prin degajarea funcțiilor distinctive ale tuturor unităților lingvistice. Prin *funcție distinctivă* se înțelege realizarea unui act de comunicare prin intermediul corelării opozitive a unităților lingvistice în cadrul unei structuri. În esență, analiza funcțională reprezintă descompunerea structurilor lingvistice concrete în scopul detașării și definirii invariantelor funcționale. Invariantele funcționale se află în raporturi de *comutare reciprocă*, pe când variantele sunt reciproc substituibile: „Invariantele sunt deci corelate cu comutare reciprocă, iar variantele sunt corelate cu substituere reciprocă” (HJELMSLEV, *Prolegomene...*, p. 150).

Spunem, de exemplu, că fonemele *a* și *o* se află în raport de comutare, întrucât, în cadrul complexelor sonore *lac* și *loc*, comutarea lor în planul formal are loc cu o modificare în planul conținutului respectivei înlănțuiri sonore. În raport de comutabilitate se află, în limba germană, fonemele *ā* (*a* lung) și *ǎ* (*a* scurt) în cuvinte precum *Bahn* [ba:n] ‘drum, cale’, respectiv *Bann* [ban] ‘vrajă, farmec’. Același raport de comutabilitate îl regăsim stabilit în limba latină între forma de nominativ singular (*terrā*) și cea de ablativ singular (*terrā*) la substantivele feminine din prima clasă de declinare, opoziția de cantitate vocalică scurt/lung marcând diferența funcțională casuală. Cantitatea vocalică este însă inexistentă în limbi precum româna, fiind absolut indiferent dacă, în orice fel de contexte, un *a* este rostit mai lung sau mai scurt. Rezultă deci că *ā* și *ǎ* sunt invariante în cadrul sistemelor fonematice german și latin, dar variante ale aceleiași fonem în limba română. În latină și germană, *ā* și *ǎ* se află într-un raport de comutare, pe când în română, într-unul de substituție. Un alt exemplu. Oclusiva *p* și fricativa *f* se află în raport de comutare în limba română actuală, această opoziție îndeplinind o funcție distinctivă în cadrul unor contexte fonetice ilustrate, de exemplu, de perechea lexicală *pier/fier*, unitățile minimale *p* și *f* avînd valoarea unor foneme, adică a unor invariante. Între rostirile *pier* și *k'er* (ultima reprezentînd un fonetism

popular românesc, rezultat în urma fenomenului de palatalizare a occlusivei *p* în majoritatea graiurilor daco-românești) nu se constată însă nici o diferențiere semantică, în acest caz *p* și *k'* fiind variante ale aceluiași fonem, aflate în raport de substituție. Cu alte cuvinte, dacă prin substituția unei unități fonetice cu o alta nu se creează modificări în planul conținutului semantic, avem de-a face cu simple variante fonetice (sau alofone), fără funcție distinctivă, ale unuia și aceluiași fonem. Metoda analizei funcționale a fost utilizată cu maximă eficiență în domeniul foneticii, aplicarea ei consecventă conducând în fapt la inventarea fonologiei sau a foneticii funcționale de către savanți precum Nikolai Sergheevici Trubețkoi (1890-1938)²⁶ și Roman Jakobson (1896-1939), în cadrul Școlii lingvistice de la Praga, una dintre cel mai clar conturate direcții de cercetare ale structuralismului lingvistic.

Aplicată nivelului gramatical și celui lexical, metoda analizei funcționale nu a dat rezultate la fel de clare și coerente ca în fonologie. Unii lingviști consideră însă util să distingem între morfem și alomorf, adică între unitatea morfologică minimală din punct de vedere funcțional și eventualele sale variante, socotind că în fiecare limbă există un număr suficient de morfeme care cunosc variante aflate în raporturi de substituție non-distinctivă. De exemplu, morfemul-radical al verbului *a învăța* din română prezintă în conjugare variantele *învăț*, *înveți*, *învăț*. Substituția lor în vorbire nu are, într-adevăr, valoare distinctivă, în sensul că nu creează noi unități comunicative, structuri de tipul *(*eu*) *înveți*, *(*el*) *învăț* reprezentând nu alte unități comunicative, ci variante, eventual incorecte prin raportare la normă, ale formelor standard. Se poate totuși obiecta că cele trei alomorfe, /-ă-/ , /-e-/ și /-a-/ sunt reprezentate de foneme diferite, problema reducându-se de fapt la una de fonologie. Definindu-se alomorfele drept „reprezentări alternative ale unui morfem”, în LYONS, *Introducere...*, p. 210 ni se oferă exemplul formării pluralului în limba română: dacă morfemul de plural este socotit [i], el ar fi reprezentat în structuri concrete de către alomorfele *li*: *lupi*, *le*: *case*, *luri*: *lucruri* și *le*: *oale*.

Încercând să transpună și în sfera lexicului principiile funcționale valabile în fonologie și morfologie, specialiștii au inventat conceptul de *lexem*, un consens asupra valorii sale terminologice neputându-se însă

26. Opera sa capitală, *Grundzüge der Phonologie*, manual clasic al fonologiei moderne, a apărut postum, în 1939.

stabili. Pe cînd în discursul lingvistic obișnuit tindem să identificăm noțiunea de *lexem* cu cea de *cuvînt*, ca unitate lexicală minimală purtătoare de sens lexical, unii lingviști utilizează acest termen pentru a desemna fie radicalul verbal al unei serii lexicale, fie radicalul verbal al unei serii paradigmatică. *Lexem*, în aceste două accepțiuni terminologice, ar fi, de exemplu, *copil*, ca bază de derivare pentru *copilărie* și *copilăresc* (caz în care vom considera că secvențele *-ărie* și *-ăresc* sunt morfeme, respectiv sufixe derivative)²⁷, respectiv *cînt*, ca bază flexionară pentru *cînți*, *cîntă*, *cîntăm*, *cîntați* etc. (în acest caz, *-i*, *-ă*, *-m*, *-ți* sunt morfeme, și anume desinențe personale)²⁸. Dacă am vrea să ducem încă și mai departe analogia cu fonologia și să considerăm *lexemul* o invariantă lexicală, va trebui să denumim *aloxeme* variantele sale, realizate în actele de vorbire concrete, i.e. *copilăresc* și *copilărie*, respectiv *cînți*, *cîntă* etc. Dar o analogie corectă cu distincția între *fonem* și *alofon* din fonologie, adică dintre *invariantă* și *variantele funcționale*, ne-ar obliga să considerăm *lexem* ceea ce este ideal și sistematic într-un cuvînt, ipostază pe care tindem să o surprindem prin definiția lexicografică, iar *variantă lexicală*, ceea ce în cuvînt este particular și irepetabil unic cu fiecare întrebuintare a sa. Această din urmă interpretare ne este sugerată de un pasaj din A. Philippide²⁹, în care reputatul lingvist ieșean pare să gîndească

27. Cf. MARTINET, *Elemente...*, p. 35: „Tradițional se face deosebirea între *umbl-* și *ă*, primul fiind numit semantem, iar al doilea morfem. Această terminologie are neajunsul de a sugera că numai semantemul ar fi înzestrat cu sens, în timp ce morfemul n-ar avea sens, ceea ce este inexact. În măsura în care distincția este folositoare, ar fi mai bine să fie denumite *lexeme* acele moneme care își găsesc locul în dicționar și nu în gramatică, iar prin *morfeme* să se denumească cele de tipul lui *-ă*, care apar în gramatică. Monemele de tipul lui *pentru* sau *cu*, care figurează atît în dicționar, cît și în gramatică, trebuie clasate printre morfeme. Este de semnalat că un *lexem* ca *umbl-* figurează prin tradiție în dicționar sub forma *umbla*, adică urmat de morfemul *-a* al infinitivului”.

28. Cf. LYONS, *Introducere...*, p. 224: „Deoarece majoritatea lingviștilor folosesc acum termenul «cuvînt» pentru a se referi la unități fonologice sau ortografice (...), vom introduce alt termen, *lexem*, pentru a ne referi la unitățile mai «abstracte» care apar în diferite «forme» flexionare potrivit regulilor sintactice implicate în generarea propozițiilor”.

29. *Principii de istoria limbii*, ed. G. Ivănescu – C. Pamfil, 1984, p. 11 (p. 5 în ediția princeps): „Aceste cuvinte tip, ca orice idee, sunt nerealizabile, și ori de cîte ori voim noi să vorbim, de ar fi vorba de o reprezentare, ori despre cea mai abstractă idee, tot la cuvinte ocazionale suntem nevoiți să recurgem, adecă la un cuvînt reprezentare croit după norma cuvîntului tip. Acest din urmă servește ca model

într-o manieră structural-funcțională avant la lettre, operînd o distincție între cuvîntul-tip și cuvîntul-ocazional, adică exact între ceea ce am numi astăzi *lexem* și *alolexem*!

6.2.4.2. Metoda analizei distribuționale sau distributive

Desemnată adesea prin engl. *distributionalism*, această variantă a analizei structurale este o creație a școlii descriptiviste americane și se bazează pe principiile filosofice ale behaviorismului. Deschizătorii de drum în această direcție sunt Leonard Bloomfield, *Language* (1933), și Z. S. Harris, *Methods in Structural Linguistics* (1951). Potrivit concepției behavioriste, limba trebuie privită ca un corpus limitat de structuri inventate și întrebuințate de oameni ca elemente comunicative în cadrul comportamentului social al individului. În consecință, scopurile principale ale descrierii lingvistice ar fi determinate de necesitatea de a identifica, clasifica și descrie unitățile lingvistice pe baza posibilităților lor de a se combina între ele în plan sintagmatic, în acte concrete de vorbire. Lingviștii americani vorbesc despre distribuție ca despre o posibilitate a entităților limbii de a fi selectate în diferite contexte (sau vecinătăți), pe baza unor însușiri combinatorii care le sunt specifice, numite uneori și valențe combinatorii. În fluxul natural al vorbirii, orice element al limbii (fonem, morfem, lexem) se încadrează într-un lanț de relații combinatorie sau sintagmatice care definește contextul sau zona sa de distribuție.

Prin *context* se înțelege așadar mediul sau circumstanțele lingvistice ale unei entități a limbii în interiorul unui cuvînt, al unei sintagme sau al unui enunț, cu alte cuvinte ansamblul de elemente care preced entitatea în cauză și care îi succed în lanțul vorbirii. De exemplu, în șirul sonor *p - a - r - c*, reperabil în limba română, fonemele *p*, *a*, *r* și *c* contractează relații combinatorii, alcătuiind prin co-prezența lor succesivă o unitate comunicativă, lexemul *parc*. Analiza distribuțională definește secvența *-arc* drept context al fonemului *p*, cu care acesta se află în raport de combinație. Dacă ne situăm în domeniul morfologiei, constatăm că orice morfem este selectat de un context discursiv determinat. De exemplu, în contextul *cantabam* (indicativ, imperfect, persoana I singular a verbului

oarecum, după care ne îndreptăm la fiecare moment vorbirea, el este *u z u l*, elementul conservator în vorbire, în jurul căruia gravitează aceasta din urmă, pe care am pute-o numi *v o r b i r e o c a z i o n a l ă*, într-o continuă apropiere și iarăș îndepărtare de dînsul”.

latinesc *cantare*), sufixul *-ba-*, marcă a imperfectului, apare între tema de prezent *canta-* și desinența personală *-m*. În spirit distribuționalist, spunem că sufixul *-ba-* a fost selectat de tema de prezent *canta-* în partea stîngă și de desinența *-m* în dreapta. Forma *cantabam*, cu semnificația sa lexicală și cu semnificațiile gramaticale de modalitate, timp, persoană și număr, se definește doar prin coocurența în context a elementelor componente (morfemelor) menționate, exclusiv în succesiunea dată. Prin distribuția unei unități lingvistice se înțelege așadar ansamblul contextelor în care respectiva unitate este ocurentă în cadrul unui corpus lingvistic (limbă istorică) dat.

În funcție de caracteristicile contextului, se disting trei tipuri de distribuții:

- a) distribuția liberă, care se referă la situațiile în care contextul nu influențează posibilitățile combinatorii ale unităților lingvistice. De exemplu, rădăcinile lexicale *cant-* și *laud-* din limba latină se pot combina liber, cu sufixe diferite, precum în *canta-* sau *lauda-* (tema de indicativ prezent marcată de sufixul *-a-*), în *cantaba-* sau *ludaba-* (tema de indicativ imperfect marcată de sufixul *-ba-*), în *cantabi-* sau *laudabi-* (tema de indicativ viitor marcată de sufixul *-bi-*), sau în *cantav-* sau *laudav-* (tema de perfect marcată de sufixul *-v-*) etc.;
- b) distribuția complementară, care apare în cazurile în care unitățile fonematice sau morfematice se exclud reciproc, indiferent de context. De exemplu, în cazul alternanței fonetice *oa/o* din rom. *ploaie/ploi*, care are valoarea unui morfem auxiliar de exprimare a opoziției singular/plural (pe lângă desinențele specifice), *oa* și *o* sunt socotite de distribuționaliști drept variante combinate sau poziționale ale aceluiași morfem. Tot astfel, *n* dental și *n* nazal din cuvintele franțuzești *nôtre* și, respectiv, *non* ar fi variante combinatorii ale fonemului */n/*. În mod similar, morfemele *-ă* și *-e* sunt considerate variante poziționale ale desinenței de persoana a III-a singular, la indicativul prezent al unor verbe românești (*umblă/face*), iar *-m* și *-o*, variante poziționale ale desinenței verbale personale pentru persoana I singular la verbele latinești (*sum/cantō*). Morfemul-articol pentru genul masculin în limba română prezintă la singular nominativ variantele poziționale *-l* și *-le*, după cum este selectat de contexte diferite, precum *dealul* sau *muntele*. Spunem în acest caz că situația contextuală definită de substantivele masculine de declinarea a II-a terminate în consoană selectează articolul *-l*, iar cele terminate în *-e* selectează varianta pozițională *-le* a articolului hotărît.

c) distribuția defectivă, ce caracterizează situația când unitățile lingvistice minimale pot, în funcție de context, fie să se substituie, fie să se excludă reciproc. De exemplu, pentru marcarea pluralului substantivelor neutre, în limba română avem desinențele *-e* și *-uri*. De regulă, aceste desinențe se exclud reciproc (spunem *creioane*, dar nu și **creionuri*, *timpuri*, dar nu și **timpe*). Sunt însă și contexte în care cele două desinențe se pot substitui reciproc, ca în cazul așa-numitelor substantive neutre cu „dublă formă de plural”: *chibrite/chibrituri*.

Obiectivul principal al analizei distribuționale este, în concepția promotorilor ei, realizarea unui inventar pe cât posibil exhaustiv al unităților lingvistice (foneme, morfeme, lexeme) ale unei limbi, împreună cu posibilitățile lor combinatorii. S-ar obține astfel o serie de clase de distribuție, care ar constitui nucleul unei clasificări mult mai rafinate (dar și mult mai dificil de realizat!) decât clasificarea tradițională în părți de vorbire, care se bazează, indistinct, pe criterii formale și semantice. Rezultate notabile au fost obținute prin aplicarea metodei distribuționaliste în domeniul fonematicii și al morfematicii, în clasificarea tipurilor de foneme și morfeme pe criterii sintagmatice.

6.2.4.3. Metoda analizei în constituenți imediați

Prezentându-se ca o tehnică de abordare a structurilor lingvistice, această metodă este înrudită cu analiza distribuțională, avându-și, ca și aceasta, originile în behaviorismul american. Promotorii acestei metode analitice încearcă să evite astfel insuficiențele analizei gramaticale de tip tradițional, bazată pe prezentarea opozitivă a „părților de vorbire” și a „părților de propoziție”, precum și pe îmbinarea indistinctă a criteriului formal și a celui semantic. Împărtășind idealul tuturor teoreticienilor structuraliști, acela de a obține o descriere completă și noncontradictorie a structurilor limbii, adepții acestui tip de cercetare propun, drept concepte operaționale, noțiunile de *constituent imediat*, *sintagmă* și *expansiune*, cu ajutorul cărora ar fi posibilă descompunerea corectă a oricărui enunț lingvistic.

Prin constituent imediat se înțelege o secvență lingvistică rezultată din descompunerea unei unități sintagmatice de rang superior³⁰. Operația de

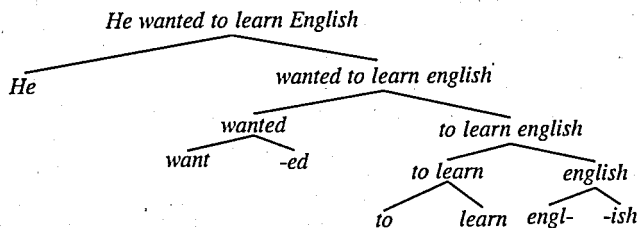
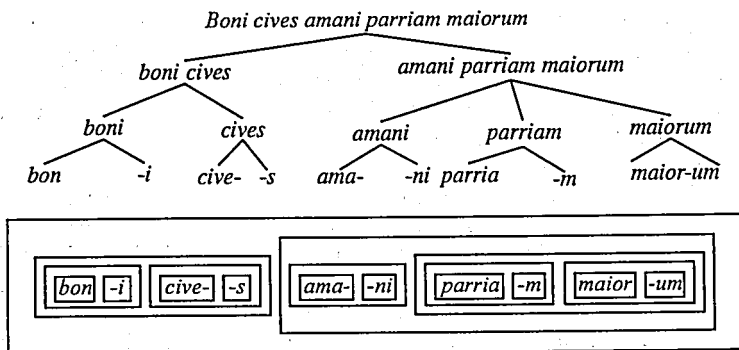
30. Cf. BLOOMFIELD, *Language*, p. 160: „The common part of any (two or more) complex form is a linguistic form; it is a *constituent* (or *component*) of these

descompunere în constituenți imediați este progresivă, dinspre macro-unități de tipul frazei pînă la morfemele (eventual, pentru unii cercetători, fonemele) minimale. Leonard Bloomfield, care a introdus de fapt conceptul de constituenți imediați (engl. *immediate constituents*) în celebra sa operă *Language* (1933), limitează analiza doar pînă la nivelul morfemelor, unitățile minimale dotate cu sens. Așa încît, propoziția *Poor John ran away* se descompune mai întîi în componenții *poor John* și *ran away*; forme complexe la rîndul lor, componenții detașați se descompun mai departe în morfemul *ran* și adverbul *away*, la rîndul său o formă complexă, analizabilă în morfemul *a-* și *way*. Sintagma *poor John* este analizabilă și ea în morfemele simple *poor* și *John*³¹.

Urmașii lui Bloomfield au mers mai departe în direcția formalizării extreme a analizei, propunînd introducerea unor reprezentări grafice ale operației de descompunere în constituenți imediați. Se cunosc două modele de diagrame, una pe principiul arborescenței, alta geometrizantă. Iată cum s-ar putea reprezenta, potrivit acestei metode, analiza în constituenți imediați a propoziției latinești *Boni cives amant patriam maiorum* și a celei englezești *He wanted to learn English*. Mai întîi, potrivit modelului arborescent propus de Z.S. Harris (1909-1992) și apoi după tipul de schemă „cutii închise una într-alta” propus de Ch. F. Hockett (1916-2000):

complex forms. This constituent is said to be *contained in* (or to be *included in* or to *enter into*) the complex forms”.

31. BLOOMFIELD, *Language*, p. 161: „The number of these *ultimate constituents* may run very high. The form *Poor John ran away* contains five morphemes: *poor*, *John*, *ran*, *a-* (a bound form recurring, for instance, in *aground*, *ashore*, *aloft*, *around*), and *way*. However, the structure of complex forms is by no means as simple as this; we could not understand the forms of a language if we merely reduced all the complex forms to their ultimate constituents. Any English-speaking person who concerns himself with this matter, is sure to tell us that the *immediate constituents* of *poor John ran away* are the two forms *poor John* and *run away*; that each of these is, in turn, a complex form; that the immediate constituents of *ran away* are *ran*, a morpheme, and *away*, a complex form, whose constituents are morphemes *a-* and *way*; and that the constituents of *poor John* are the morphemes *poor* and *John*. Only in this way will a proper analysis (that is, one which takes account of the meanings) lead to the ultimately constituent morphemes”.

Conceptul de *s i n t a g m ă*, întrebuițat frecvent în analiza în constituenți imediați³², desemnează o macro-unitate lingvistică, stabilită în cadrul unor ierarhii și pe baza unor relații combinatorii între unități de rang inferior. Se vorbește astfel de sintagme nominale (*cei frumoși* – articol + adjectiv, *elev silitor* – substantiv + adjectiv, *livadă de meri* – substantiv + prepoziție + substantiv, dar și *omul* – substantiv + articol),

32. Ca termen tehnic, *sintagmă* rezultă din atribuirea unei valori terminologice precise cuvântului grecesc *σύνταγμα* ‘combinație, alcătuire’ (< vb. *συντάσσω* ‘a pune la un loc: a aranja, a combina’).

singagme verbale (*să fi cîntat* – conjuncție + auxiliar + participiu; *gîndind corect* – gerunziu + adverb), sintagme adeverbiale (*mai bine, foarte departe* – adverb + adverb), sintagme prepoziționale (*la stînga* – prepoziție + substantiv) etc. Orice sintagmă este așadar compusă din cel puțin două elemente invariante și se încadrează, la rîndul ei, într-o unitate sintagmatică superioară.

Cît privește acum conceptul de *expansiune*, întrebuițat în cadrul analizei în constituenți imediați, există două accepțiuni metodologice, sensibil diferite: cea emisă de descripțivii americani și cea practică de André Martinet. Pentru cercetătorii americani, expansiunea este o operație care ar trebui să-l conducă pe analist la reducerea mulțimii de enunțuri posibile la un număr finit de scheme sau de invariante sintactice. Două enunțuri sunt în expansiune unul față de celălalt în măsura în care termenii componenți au aceeași distribuție – adică aceeași capacitate de a fi selectați în contexte identice – și o dezvoltare sintagmatică egală sau superioară. De exemplu, enunțul *copiii citesc* reprezintă o expansiune a enunțului *profesorul explică*, întrucît ambele sintagme au aceeași structură. După Martinet, prin expansiune se înțelege posibilitatea de a adăuga unui enunț un termen sau un grup de termeni fără ca enunțul să înceteze de a fi enunț și fără a modifica raporturile reciproce din termenii componenți inițiali. Cu alte cuvinte, expansiunea este fenomenul care face posibilă operația de segmentare în constituenți imediați descisă mai sus³³.

6.2.4.4. Metoda analizei în trăsături distinctive sau a analizei componențiale

O altă metodă analitică structurală este aceea care pornește de la principiul că la baza procesului infinitei multiplicării și combinării a elementelor limbii stau un număr redus de invariante sau unități neanalizabile, care transgresează specificul fiecărei limbi, avînd deci caracterul unor

33. Cf. MARTINET, *Elemente...*, p. 168-169: „Numim expansiune orice element adăugat unui enunț care nu modifică raporturile reciproce și funcția elementelor preexistente. Dacă enunțul constă dintr-un monem predicativ izolat, orice adăugare a altor moneme care nu modifică caracterul predicativ al monemului primitiv reprezintă o expansiune a predicatului inițial; aceste moneme vor putea fi de cele mai diverse tipuri: pornind de la enunțul românesc *mergi!* obținem prin expansiune *mergi repede!* cu un monem autonom, *mergi să-l cauți* cu o sintagmă dependentă cu bază predicativă, *mergi la vecină!* cu o sintagmă autonomă, *mergi repede să-l cauți la vecină!* cu trei din aceste elemente reunite”.

„universalii structurale”. Aceste unități neanalizabile de bază au un caracter abstract, ele rezultă din operația intelectuală a abstractizării intelectuale presupuse de orice demers științific și sunt denumite *trăsături distinctive* sau *pertinente*. Metoda analizei componentiale a fost practică inițial în fonologie și extinsă apoi și în domeniul semanticii lexicale. Dacă avem în vedere nivelul fonetic, se consideră astfel că orice fonem este reprezentat de suma unor trăsături distinctive, definite prin modalitatea de articulare și locul articulării, de intensitatea și timbrul sunetelor verbale emise. De exemplu, fonemul românesc /p/ are următoarele trăsături distinctive: „ocluziune” + „labialitate” + „surditate”. Înlocuirea oricăreia din trăsăturile distinctive menționate conduce, chiar cu păstrarea celorlalte trăsături, la realizarea altui fonem: înlocuind caracterul ocluziv prin „fricativitate”, obținem fonemul /f/; înlocuind „labialitatea” prin „dentalitate”, obținem, în cazul dat, fonemul /t/; înlocuind „surditatea” prin „sonoritate”, obținem /b/. Unul din creatorii fonologiei structurale moderne, *Roman Jakobson*, apreciază că orice sistem fonologic poate fi redus la o variantă de combinație a unui grup de 12 trăsături distinctive binare de tipul „sonor”/„non sonor”, „ocluziv”/„non-ocluziv”, „labial”/„non-labial”, „fricativ”/„non-fricativ”, „nazal”/„non-nazal” etc. Dacă aprecierile lui Jakobson sunt corecte, în sensul că diversitatea fonologică a tuturor limbilor cunoscute poate fi redusă la un număr clar definit de constante („trăsături distinctive”), înseamnă că unul din idealurile străvechi ale cercetătorilor limbajului, acela de a identifica „universalii lingvistice”, a fost realizat.

În domeniul semanticii lexicale, metoda analizei componentiale a fost practică de învățați precum *B. Pottier*, *E. Coseriu* sau *A.J. Greimas*, iar în lingvistica românească, de cercetătoarele *Angela Bidu-Vrînceanu* și *Narcisa Forăscu*. Unitatea minimală de conținut este denumită *sem* (pl. *seme*); o reuniune de seme care acoperă sensul lexical al unui cuvânt alcătuiește un *seme*, adică, în termeni tradiționali, o fasciculă de note semantice din conținutul unui cuvânt caracterizată printr-un singur sens. Totalitatea sememelor unui cuvânt alcătuiește *lexemul*, prin urmare, unitatea semantică minimală cu valoare comunivativă. În lexiconul oricărei limbi, majoritatea cuvintelor sunt polisemantice, de aceea, prima operație a analizei semice o constituie dezambiguizarea, adică disocierea lexemelor, descompuse apoi în sememe și, în cele din urmă, în seme. Rezultate relativ acceptabile a produs această metodă atunci când a fost aplicată la zone semantice restrânse și relativ ușor cuantificabile, cum sunt numele de

culori, numele pentru relații de rudenie (întrebuințându-se trăsături distinctive precum „linie directă”/„linie colaterală”, „linie ascendentă”/„linie descendentă”, „relație inerentă”/„relație liberă” etc.), numele animalelor etc. În rest, analiza semantică integrală a întregului lexicon al unei limbi rămîne o operație extrem de laborioasă, dacă nu cumva o țintă imposibil de atins.

6.2.4.5. Metoda generativ-transformațională

O anumită fervoare în cîmpul cercetărilor lingvistice a produs în deceniile al șaptelea și următoarele din secolul trecut inventarea metodei generativ-transformaționale, care a părut multora metoda ideală pentru descrierea structurilor lingvistice și pentru explicarea mecanismului de funcționare a limbilor. Teoria generativ-transformațională a fost formulată progresiv de savantul american N o a m C h o m s k y (n. 1920), începînd cu lucrările *Syntactic Structures* (1957) și *Aspects of the Theory of Syntax* (1965), și s-a bucurat de un succes internațional rapid. Asimilînd inițial terminologia și conceptele de bază ale distribuționalismului american – N. Chomsky a fost discipolul lui Z. S. H a r r i s –, lingvistul american a sesizat principalele insuficiențe ale analizei distribuționale și ale analizei în constituenți imediați și a relevat faptul că defectul principal al distribuționalismului constă în considerarea limbii drept un corpus de unități lingvistice, cînd în realitate limbajul constă în capacitatea omului de a genera un număr infinit de enunțuri pe baza unui număr relativ restrîns de unități și reguli de generare. Perspectiva teoretică propusă de Chomsky se mai deosebește de metodele analitice ale structuralismului „clasic” într-un punct esențial: pe cînd structuraliștii își propun să d e s c r i e limba, fundamentîndu-și demersul pe un număr finit de texte, inventatorul gramaticii generative declară că urmărește să e x p l i c e creativitatea omului ca producător de acte de limbaj, cu alte cuvinte, să explice cum se poate ca fiecare dintre noi să poată crea un număr practic infinit de enunțuri lingvistice diferite pornind de la un număr finit de reguli. Atît gramatica tradițională, cît și cele de tip structuralist au un caracter t a x o n o m i c, pe cînd modelul generativ propus de Chomsky ambiționează să fie e x p l i c a t i v. Abordînd limba nu ca pe o structură dată ce trebuie descrisă, ci ca pe o facultate umană de a produce mesaje, Chomsky efectuează o mutație de perspectivă filosofică în abordarea teoretică a limbajului, reintegrînd în structura discursului științific modern ideile logiciste referitoare la limbaj cuprinse în *Gramatica de la Port-Royal*, cea mai cunoscută gramatică de acest tip.

Renunțând atât la conceptul de invariantă, cât și la conceptele de context și clasă de distribuție, Chomsky își propune să definească o serie finită de reguli pe baza cărora să se poată formula oricare dintre enunțurile posibile într-o limbă. „Invariante” nu mai sunt deci „structurile”, ci „regulile”.

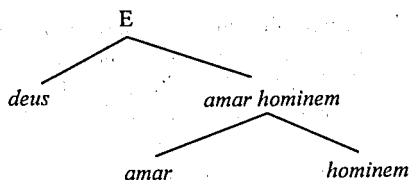
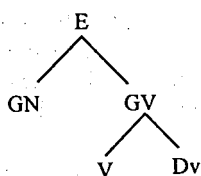
În concepția chomskyană, accentul teoretic se deplasează dinspre structurile lingvistice în sine spre relațiile dintre aceste structuri și cei care le produc. Capacitatea unui vorbitor de a recunoaște și a înțelege toate enunțurile corecte într-o limbă dată și de a formula un număr infinit de enunțuri în limba respectivă este numită de Chomsky *competență* (engl. *competence*). Aceasta este o dimensiune comună tuturor vorbitorilor unei limbi și se bazează pe facultatea universală a limbajului, adică pe capacitatea înăscută a fiecărui om de a produce/înțelege mesaje dotate cu sens. Realizarea în actu, de către vorbitori, a variatelor posibilități de formulare a enunțurilor constituie, după Chomsky, *performanța* (engl. *performance*). Mulți lingviști au văzut în această dihotomie terminologic-conceptuală a lui Chomsky o reformulare, dintr-o perspectivă predominant pragmatică, a opoziției saussuriene *langue / parole*³⁴. Competența mea ca vorbitor al limbii române reprezintă așadar suma posibilităților pe care le am de a construi eu însumi și de a recunoaște și înțelege mulțimea enunțurilor românești (scrise sau orale) corecte din punct de vedere gramatical, de a decoda și dezambigua enunțurile ambigue și de a recunoaște enunțurile cu conținut asemănător, în ciuda diversității structurării lor. În afară de cunoașterea particulară a unei limbi istorice date, competența lingvistică implică și acea facultate universală a limbajului care transgresează structura particulară a fiecărei limbi. Ar exista deci, în logica argumentării chomskyene, niște universalii sintactice care guvernează generarea tuturor enunțurilor concrete, în toate limbile.

În spațiul dintre competență și performanță se înscrie *gramatica generativă*, înțeleasă de Chomsky drept un ansamblu abstract de reguli și restricții a căror respectare în vorbire conduce la producerea unor enunțuri admisibile într-o limbă dată, adică la enunțuri recunoscute drept corecte din punct de vedere gramatical, și doar pe acestea. În această accepție, gramatica generativă trebuie văzută deopotrivă ca forma concretă

34. Cf., de exemplu, DUCROT – SCHAEFFER, *Noul dicționar...*, p. 192: „Opoziția lui Chomsky joacă același rol ca și cea propusă de Saussure: dat fiind că studiul limbii trebuie să fie independent de cel al vorbirii, dar nu și invers, competența trebuie să poată fi studiată înaintea performanței, fiind în același timp fundamentul necesar studierii acesteia (sau, altfel spus, constituirea unei gramatici generative este prealabilă oricărei psihologii a limbajului)”.

pe care o ia competența vorbitorului, dar și ca model teoretic descoperit și descris de lingvist. Chomsky vorbește despre două criterii de adevărate a oricărei gramatici generative. Mai întâi, orice gramatică generativă corectă trebuie să genereze toate enunțurile dintr-o limbă și doar pe acestea. În al doilea rând, această gramatică trebuie să corespundă cunoașterii intuitive pe care vorbitorii o posedă cu privire la enunțurile posibile în limba lor. Lingvistul nu inventează așadar o gramatică, ci o descoperă așa cum funcționează ea în mod automat prin actele performative ale vorbitorilor.

Principalele concepte operaționale ale gramaticii generative sunt structura de suprafață (engl. *surface structure*), structura de adâncime (engl. *deep structure*) și regulile de transformare. În disocierea între structura de suprafață și structura de adâncime a unui enunț se pornește de la observația empirică banală că, pe de o parte, unul și același conținut informațional îl putem exprima prin enunțuri diferite și, pe de altă parte, unul și același enunț poate avea semnificații diferite. De exemplu, în limba latină, enunțurile *Deus amat hominem* 'zeul îl iubește pe om' și *Homo amatur a deo* 'omul este iubit de către zeu' pot fi considerate echivalente din punct de vedere semantic, întrucât formulează în mod diferit același conținut informațional. Exemplul invers este și el frecvent reperat. Sintagma latinească *amor deorum*, literal 'iubirea zeilor', poate fi decodificată în două moduri, și anume: 1. 'iubirea oamenilor față de zei: (< *oamenii iubesc pe zei*) sau 2. 'iubirea zeilor față de oameni' (< *zeii îi iubesc pe oameni*). În primul exemplu avem de a face cu o sinonimie sintactică, în cel de-al doilea, cu fenomenul de ambiguitate. În cazul sinonimiei se consideră că o structură de adâncime a generat două structuri de suprafață, iar în cazul ambiguității avem de a face cu convergența către aceeași structură de suprafață a două structuri de adâncime diferite. Structura de adâncime reprezintă așadar un model abstract care, supus regulilor de transformare, conduce la realizarea în planul expresiei a unei structuri de suprafață. Structura de adâncime interesează componenta semantică a limbii (sau chiar pe cea ontologică!); la acest nivel, vorbitorul construiește sau decodează semnificația enunțului interpretând conținutul semantic al morfemelor aflate în relații sintagmatice. Structura de suprafață apare ca o realizare în planul expresiei a structurii de adâncime. Grafic, structura de suprafață poate fi reprezentată ca o structură ierarhică (după procedeul analizei în constituenți imediați), într-o schemă în care simbolurile au valorile următoare: E = enunț, GN = grup nominal, GV = grup verbal, V = verb, Dv = determinant verbal.

Procesul de trecere de la structurile de adâncime către structurile de suprafață este guvernat de regulile de generare, care sunt de două tipuri:

1. **Regulile sintagmatice** (*Phrase structure* = PS) sunt acele reguli care, prin disocieri succesive, generează un șir de morfeme numit șir de bază (pentru exemplul de mai sus: *deus – amare – homo*). Pe baza acestor reguli sintagmatice, se generează configurația invariantă a unei structuri de adâncime, ceea ce Chomsky denumește *indicator sintagmatic*, adică schema abstractă pe baza căreia se pot formula enunțuri diverse, cu grade diverse de complexitate. Schema menționată mai sus ($E = GN + GV$) poate genera o mulțime de alte structuri de suprafață, precum:

- (1) *Deus amat hominem.*
 - (2) *Dei amant homines.*
 - (3) *Dei imortales amant homines.*
 - (4) *Boni dei romanorum amabant semper homines.*
- etc.

Acest proces de generare de noi enunțuri este posibil datorită acțiunii unui al doilea tip de reguli generative, și anume:

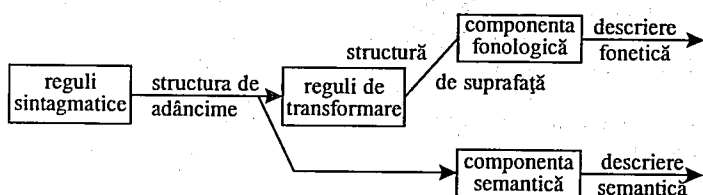
2. **Regulile de transformare**, care guvernează transformarea structurii de adâncime într-o structură de suprafață, determinând modificări diverse în planul expresiei (expansiuni, permutări, substituiri etc.), nivelul semantic rămânând mereu constant.

Sunt distinse două tipuri de transformări, și anume:

- a) **transformări obligatorii**, care sunt obligatorii în mod necesar, pentru ca un șir de bază să poată genera enunțuri acceptabile din punct de vedere gramatical. Acest tip de transformări guvernează generarea tuturor enunțurilor citate mai sus. Enunțurile care suferă doar transformări obligatorii sunt denumite *enunțuri-nucleu*.

b) transformări facultative, care nu sunt obligatorii pentru a genera un enunț acceptabil și reprezintă opțiuni individuale ale vorbitorului, prin care se adaugă note semantice inexistente în șirul de bază. Acest tip de transformări guvernează generarea enunțurilor (3) și (4).

Întregul proces de generare este reprezentat de Chomsky prin următoarea schemă:

Generarea oricărui enunț implică așadar trei componente:

1. componenta sintactică (sintagmatică) centrală (numită adesea și simbolică);
2. componenta semantică;
3. componenta fonologică.

Vorbitorul construiește (sau identifică) structura de adâncime pe baza cunoașterii regulilor sintagmatice de bază – în special a celor recursive, care permit generarea unui număr infinit de enunțuri –, a conținutului categorial și lexical al unităților lingvistice, ca și a regulilor de transpunere, care pun în act funcțiile și relațiile gramaticale. Această etapă reprezintă componenta sintactică a generării enunțului. Componenta semantică intră în joc atunci când vorbitorul construiește semnificația enunțului prin amalgamarea contextuală a conținuturilor semantice ale morfemelor intrate în relații sintagmatice. În fine, componenta fonologică, activată pe baza cunoașterii particularităților distinctive și funcționale ale fonemelor aparținând sistemului fonologic al limbii respective, se află la dispoziția vorbitorului pentru a construi structura de suprafață a enunțului care reprezintă, cum am văzut deja, interpretarea, pe baza unor reguli de transformare, a componentei semantice situate în structura de adâncime.

După cum se vede, aplicarea acestei metode oferă avantajul de a pune în evidență relațiile strânse dintre planurile sintactic, semantic și fonologic

ale limbii, în cadrul procesual al limbii, văzută ca activitate de producere și decodificare a unor enunțuri. Prin disponibilitatea sa pentru formalizare, modelul oferit de generativismul chomskyan, trecut prin succesive faze de rafinare, a constituit punctul de plecare pentru unele încercări de a inventa gramatici computaționale și programe de traducere automată.

Larg acceptată în special în mediile universitare din lumea anglo-saxonă și având adepți în toată lumea, inclusiv în țara noastră, teoria lingvistică chomskyană a fost totuși adesea criticată pentru numeroasele ei deficiențe și chiar inadvertențe³⁵.

6.3. Concluzii: caracterul complementar al metodelor de cercetare lingvistică

Diversitatea metodelor și procedeele practice de lingviști în epoca modernă subliniază marea complexitate a fenomenelor lingvistice și, deopotrivă, dificultatea epistemologică de a inventa o metodă unică, sigură, general și definitiv acceptată de toți cercetătorii. O anumită tendință ascendentă, în sensul clarificării conceptuale cel puțin, este totuși sesizabilă. Comparativismul istoric a atras mai întâi atenția asupra faptului că la o înțelegere a naturii limbajului nu se poate ajunge decât prin studii comparative a cât mai multor limbi, în scopul degajării unor constante. Afirmatia de însemnătate capitală a lui Humboldt, după care limba trebuie privită deopotrivă ca o activitate creatoare (*enérgeia*), dar și ca un produs care poate fi descris (*ergon*) ne oferă, dincolo de consecințele sale teoretice incalculabile, și un criteriu de clasificare a metodelor și tipurilor de abordare în lingvistică, în funcție de accentul pus pe una dintre aceste două dimensiuni. Preocupându-se în mod prioritar de faptele lingvistice concrete în evoluția lor, în încercarea de a da o explicație istorică modificărilor lingvistice, Neogramaticii și urmașii lor au abordat limbile în dinamismul lor istoric. Interpretând ca pe un imperativ metodologic cerința lui Saussure de a se proceda la o descriere exhaustivă și non-contradictorie a modelului semiologic al limbilor naturale, structuraliștii au mutat accentul cercetării pe dimensiunea statică a limbilor. În fine, unele abordări mai recente recuperează din nou demersul de tip „energetic”, numai că perspectiva istorică este substituită cu una pragmatică. Sunt semne îmbucurătoare că abordarea istorică și cea descriptivă se pot concilia într-un tip de demers superior ca grad de adecvare.

35. O critică radicală a chomskianismului la IVĂNESCU, *Die Erzeugung der Rede, passim*.